

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MEZHEPLER TARİHÇİLERİNE GÖRE HZ.
ALİ'YE KARŞI SAVAŞANLAR (İBN HAZM
ÖRNEĞİ)**

**ZEYNEP KOYUNCU
2501182011**

**TEZ DANIŞMANI
PROF.DR. MEHMET DALKILIÇ**

İSTANBUL-2022

ÖZ

MEZHEPLER TARİHÇİLERİNE GÖRE HZ. ALİ'YE KARŞI SAVAŞANLAR (İBN HAZM ÖRNEĞİ)

ZEYNEP KOYUNCU

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar, başta imâmet meselesi olmak üzere pek çok konuda ayrılığa düşmüşlerdir. İlk üç halife dönemini kapsayan bu ihtilâfların en fazla yaşandığı dönem şüphesiz Hız. Ali'nin hilâfeti dönemi olmuştur. Hız. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayıp Cemel ve Sıffîn savaşları ile ilerleyen bu süreçte imâmet-siyaset temelinde yaşanan bu ihtilâflar, Hız. Ali döneminde sahabe kanının dökülmesine varacak kadar ileri bir noktaya ulaşmıştır.

Bu çalışmada, İslam Mezhepleri Tarihi'ne önemli derecede etki eden bu dönemin daha yakından, bir Mezhepler Tarihi müellifinin gözünden incelenmesi hedeflenmektedir. Endülüs medeniyeti içerisinde yetişmiş ve birçok ilim dalında yetkin bir kaleme sahip olan İbn Hazm'ın bu dönem hakkındaki tespitleri oldukça dikkat çekicidir. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* adlı eserinde, Hız. Ali döneminde meydana gelen hadiselerin, yalnızca dini anlamda değil, sosyokültürel ve siyasi anlamda da insanları birbirinden ayıran olaylar olduğunu belirtir. Hız. Ali'nin imâmet iddiasında haklı olduğunu gerekçeleriyle açıklamakla birlikte, ona karşı savaşan Hâricîler hakkında da derin tahliller yapmıştır. İlk defa siyasi bir hadiseyi nas ile dini bir kisveye büründüren bu grubun nasıl bir zihniyete, hangi tavır ve davranışlara sahip olduklarını ayrıntılı olarak anlatmıştır. Cemel Savaşı'na iştirak edenlerin durumlarını değerlendirirken ise onların Sıffîn'de Hız. Ali'ye karşı savaşmayı haklı gören kimselerden farklı olduklarını belirtmiş; Muâviye'nin Hız. Ali ile savaşma nedenini açıklayarak onun hata yapan ve hatasından dolayı bir sevap alan müçtehit konumunda olduğunu ifade etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hız. Ali, İmâmet, İbn Hazm, Hâricîler, Cemel, Sıffîn.

ABSTRACT

ACCORDING TO HISTORIANS OF THE ISLAMIC SECTS, THOSE WHO FOUGHT AGAINST ALİ İBN ABİ TALİB (SAMPLE OF IBN HAZM)

ZEYNEP KOYUNCU

After the death of the Prophet Muhammad, Muslims differed on many issues, especially on the issue of imamate. The period when these conflicts, which existed during the first three caliphs, were experienced the most, was undoubtedly the period of the caliphate of Ali ibn Abi Talib. In this process, which started with the martyrdom of Khalifa Uthman and progressed with the wars of Jamel and Sıffin, these conflicts on the basis of imamate-politics reached such a level as to spill the blood of the Companions during the reign of Khalifa Ali.

In this study, it is aimed to examine this period, which had a significant impact on the History of Islamic Sects, from the perspective of a History of Sects author. The findings of Ibn Hazm, who grew up in the Andalusian civilization and has a competence in many branches of science, about this period are quite remarkable. In his book called *Al-Fasl fi'-'Milal wa'l-Ahwâ wa'l-Nihal*, he states that the events that took place during the reign of Khalifa Ali are not only religious but also sociocultural and political events that separate people from each other. While Ibn Hazm explained that Khalifa Ali was right in his claim to imamate, he also made deep analyzes about the Kharijites who fought against Khalifa Ali. For the first time, he explains in detail what kind of mentality, attitude and behavior of this group, which disguised a political event as a religious one. Evaluating the situation of those who participated in the Battle of Jamel, he states that they were different from those who justified fighting against Khalifa Ali in the Battle of Sıffin. Explaining the reason why Muawiya ibn Abi Sufyan fought Khalifa Ali, he states that Muawiya was a mujtahid who made a mistake and got one good deed for his mistake.

Key Words: Ali ibn Abi Talib, Imamate, Ibn Hazm, Kharijites, Jamel, Sıffin.

ÖNSÖZ

Hiz. Ali'nin hilâfeti dönemi hem İslam Tarihi hem de İslam Mezhepleri Tarihi açısından önemli bir kırılma noktasıdır. “Mezhepler Tarihçilerine Göre Hiz. Ali'ye Karşı Savaşanlar (İbn Hazm Örneği)” başlığını taşıyan araştırmamız, ilk dört halife döneminde kısa süreli olmasına rağmen en çok tartışılan konuların yaşandığı bir dönemi konu almaktadır. Hiz. Ali'nin dört yılı biraz geçen yönetimi esnasında, daha çok siyasi gerekçelerle bir ayrışma noktası haline gelen imâmet konusu gibi pek çok konu, bu dönemde önemli bir gündem oluşturmuştur. Ancak bunlar arasında belki de en önemlisi, başat bir rol üstlenen “ona karşı savaşanlar” konusu olmuştur. Bu çerçevede Hiz. Âişe, Hiz. Talha ve Hiz. Zübeyr'in oluşturduğu Cemel ehli; Şam'da Muâviye b. Ebû Süfyân ve tahkimden sonra Hiz. Ali'nin ordusundan ayrılan Hâricîler bulunmaktadır. Bu konu sadece o dönemde değil İslam Tarihi boyunca bütün mezhep ve fırkaların ilgi duyduğu bir sorun olarak gündemdeki yerini almıştır. Bu çerçevede İbn Hazm da hicri beşinci asırda Endülüs'te konuya ilgi duymuştur. Zira Endülüs'ün yıkılışı döneminde dışarıdan gelen yanlış fikirlere özellikle de Bâtınî-Şîî ayrımcı, tekfirci iddialarına karşı Müslümanları bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Bu konu günümüzde de “yasal idareciye veya devlete karşı isyan” başlığı altında gündemdeki yerini korumaktadır.

Tezimizde konu olarak ele aldığımız Hiz. Ali'ye karşı savaşanların durumu veya değerlendirmeleri, İbn Hazm'ın *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* adlı eseri temelinde incelenmesi amaçlanmaktadır. Bunu yaparken İbn Hazm'ın kişilere ve hadiselerle ilişkin eserinde sunmuş olduğu psikolojik ve sosyolojik tahlillere; özellikle Hâricîlere yönelik yaptığı zihniyet analizine çalışmamızda yer verilmiştir. Çalışmamızın giriş bölümünde çalışmanın amacı, yöntemi ve kullanılan kaynaklar ortaya konulmuştur. Akabinde çalışma boyunca görüşlerini aktaracağımız İbn Hazm'ın, kısaca okuyucuya tanıtılması amacıyla, hayatı ve ilmi kişiliğine ve *el-Fasl* eserinin İslam Mezhepleri Tarihi açısından önemine yer verilmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde, araştırma konumuzun temel noktasını oluşturan Hiz. Osman'ın öldürülmesi hadisesi hakkında bilgi verilmiştir. Nitekim Hiz. Osman'ın masum olarak öldürölüp öldürölmediği konusu ve İbn Hazm'ın bu konuda

nasıl bir tutum sergilediği bizi yakından ilgilendirmektedir. Akabinde ise İbn Hazm'ın Hz. Ali'nin imameti ve fazileti konusundaki görüşlerine yer verilmiştir.

İkinci bölümde, Cemel Vak'asına katılanlar ve Muâviye b. Ebû Süfyân ve Sıffîn Savaşı'na iştirak eden kimseler ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Hâricîlerin isimlendirilmesi ve ortaya çıktıkları zaman hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, onlar hakkında İbn Hazm'ın değerlendirmeleriyle birlikte, Mezhepler Tarihi müelliflerinin görüşleri de karşılaştırmalı olarak okuyucuya sunulmaya çalışılmıştır.

Öncelikle tez konunun belirlenmesinden çalışmamın sona ermesine kadar desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç'a, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı hocalarım Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut'a ve Doç. Dr. Adem Arıkan'a, pandemi sürecinde kaynaklara ulaşmakta sayelerinde hiçbir zaman zorlanmadığım İSAM Kütüphanesi çalışanlarına ve son olarak bu çalışmayı tamamlamamdaki en önemli paya sahip, bu zorlu süreçte maddi ve manevi desteklerini hep yanımda hissettiğim kıymetli aileme teşekkür ederim.

Üsküdar, 2022
Zeynep Koyuncu

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ’NİN HALİFELİĞİ/İMÂMETİ MESELESİ

1.1. Hz. Ali’nin İmâmeti Meselesi	26
1.2. Hz. Osman’ın Öldürülmesi Hadisesi	26
1.3. Hz. Ali’nin Hilâfete Gelişi	33
1.3.1. İbn Hazm’a Göre Hz. Ali’nin İmâmeti ve Fazileti.....	35

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HAZM’A GÖRE HZ. ALİ’YE KARŞI SAVAŞANLAR

2.1. Hz. Ali’ye Karşı Savaşanlar	45
2.2. Cemel Vak’ası’na Katılanlar	47
2.2.1.İbn Hazm’a Göre Hz. Ali’nin ve Cemel Ehli’nin Basra’ya Gitme Nedeni.....	48
2.2.2. Cemel Vak’ası.....	54
2.3. Muâviye b. Ebû Süfyân ve Sıffin Savaşı’na İştirak Edenler	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂRİCÎLER

3. 1. Hâricîler.....	65
3.1.1. Hâricîlik Adı	65
3.1.2. Hâricîliğin Ortaya Çıkış Zamanı	66
3.2. Tahkim Hadisesi.....	68

3.3. Abdullah b. Habbâb b. Eret’in Öldürülmesi.....	72
3.4. Hâricîlerin Öne Çıkan Vasıfları	74
3.4.1. Ehl-i Kurra Olmaları	75
3.4.2. Bilgisiz ve Aceleci Olmaları.....	75
3.4.3. Sığ Görüşlü Olmaları.....	76
3.4.4. Sahabeyi Terk Etmeleri	76
3.4.5. Biat Edecekleri Kimse Konusunda Doğru Karar Verememeleri.....	77
3.4.6. Akıl ve Tahlil Yönünden Zayıf Olmaları	77
SONUÇ	82
KAYNAKÇA	85

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: İbn/Bin
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
md.	: Madde
No	: Sayı
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
t.y.	: Tarih yok
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme
Vb.	: Ve benzeri
yay. haz.	: Yayına hazırlayan
y.y.	: Yayın/baskı yeri yok

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ VE KAPSAMI

“Mezhepler Tarihçilerine Göre Hz. Ali’ye Karşı Savaşanlar (İbn Hazm Örneği)” başlıklı tez çalışmamız, İslam Tarihi ve İslam Mezhepleri Tarihi açısından kritik bir dönem olan Hz. Ali’nin hilâfeti dönemini konu almaktadır. Hz. Osman’ın şehit edilmesi hadisesiyle başlayıp, sahabeden pek çok kimsenin öldüğü Cemel ve Sıffîn savaşları ile ilerleyen bu süreç, siyasi karışıklığın oldukça fazla olduğu bir zaman aralığıdır. Bununla birlikte bu dönemde meydana gelen olaylar, daha sonra büyük günah meselesi, kader-insan iradesi tartışmaları ve imâmet meselesi gibi konuların tartışılmasını gündeme getirmiş; siyasi ve itikadi mezheplerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹

Araştırmamızın temel konusu bağı yani yasal yönetimlere veya devlete karşı işlenen suçları kapsamaktadır. İslam tarihinde, Hz. Ali dönemi söz konusu olduğunda bu durum daha çok “Hz. Ali’ye karşı savaşanlar” olarak tanımlanmıştır. Biz de çalışmamızda bu tanımlamaya uyarak Hz. Ali’ye karşı savaşanların durumunu, İbn Hazm örneği çerçevesinde araştırmaya karar verdik. Ancak burada önemli bir husus hatırlatılmalıdır. Bağy veya devlete karşı isyan suçunun birçok unsuru bulunmaktadır. Öncelikle bağy (devlete isyan) suçunun konusu, bağy suçunun hukukî niteliği, bağy suçun faili ve mağduru, bağy suçunun hukukî dayanağı ve bağy fiilinin suç sayılmasıyla korunan hukukî menfaat gibi birçok konu araştırma konumuzla yakından ilgilidir. Hatta teşebbüs, iştirak, içtima ve suçun tekerrürü gibi suçun özel görünüş şekilleri de konumuzun ilgi alanında bulunmaktadır. İslam hukuku açısından ise devlete isyan suçunun teşekkülünde aranan şartlar söz konusudur. Bu çerçevede suçun failleri ile ilgili şartlar, ceza ehliyetine haiz olmaları, Müslüman olmaları, topluluk olmaları, güç ve kuvvete (mena’) sahip olmaları, haklı bir yoruma (tevil) dayanmaları, suç mağduru ile ilgili şartlar, islâmi usul ve esaslara uygun göreve gelmesi, görev ve yetkilerini usulünce yerine getirilmesi gibi konular esas alınmaktadır. Yine devlete isyan suçunun unsurları söz konusu edilmektedir. Bu

¹ Mehmet Öztürk, “Hz. Ali Dönemi Siyasi ve Fıkhi Gelişmelerin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:1, s. 84.

çerçevede ise suçun kanunî unsuru, suçun maddi unsuru, suçun manevî unsuru ve hukukta aykırılık unsuru tespit edilir.² Bütün bunları göz önünde bulundurmakla birlikte, tezimizi İbn Hazm'ın görüş ve değerlendirmeleri ile sınırladığımız için yukarıda sayılan hususlar, yeri geldikçe ve onun temas ettiği kadarıyla söz konusu edilecektir. Araştırmamız İslam mezhepleri çerçevesinde olduğu için yasal halifeye karşı savaşı Müslümanların durumunun, İslam Hukuku konularından daha çok İslam akaidi ve inançları çerçevesinde tespit etmeye yönelik olduğu belirtilmelidir.

Hiz. Ali dönemi olaylarını sadece o zamanın kendi dinamiklerinden yola çıkarak değerlendirmeye çalışmak, bizleri yanlış bir tarih algısına götürebilmektedir. İslam tarihinde derin izler bırakan bu hadiselerin toplumda birdenbire ortaya çıkmadığı, hepsinin hâlihazırda tarihi bir arkaplana dayandığı açıktır. Meydana gelen bu gelişmelere çoğunlukla Hiz. Osman'ın hilâfetinin son yıllarındaki olayların zemin hazırladığı görülmektedir. Hiz. Osman, hilâfetinin son yıllarında bir grup isyancı tarafından şehit edilince, Müslümanların önemli bir kısmının desteğiyle hilâfet makamına Hiz. Ali getirilmiştir. Ondan Hiz. Osman'ın katillerini bularak içinde bulunulan kriz ortamını yönetmesi ve mevcut karışıklığı çözmesi beklenmiştir. Fakat Hiz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmaması, Hiz. Ali'ye karşı insan sayısını arttırmış; mevcut sorunların bu dönemde bir iç savaşa dönüşmesine yol açmıştır. Bu açıdan konu, İbn Hazm'ın da gündemine girmiştir. Zira dönemin şartları aynı konu çerçevesinde, Endülüs Müslümanlarının bilgilendirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Doğuya nispetle Mâlikilik dışında diğer mezheplerin görüşleriyle uzun asırlar boyunca yüzleşmeyen Müslümanların, yıkılış döneminde çok çeşitli ve Endülüs'ün alışık olmadığı bir biçimde imâmet-hilâfet tartışmalarına vakıf olması, “memâlik dönemi”nin doğmasına neden olmuştur. İbn Hazm, Endülüslü Müslümanların birliğini sağlamak veya birliğini bozan ayrımcı görüşlerin engellenmesi amacıyla yasal idarecilere karşı isyan hareketlerini, Hiz. Ali'ye karşı savaşanları esas alarak söz konusu etmektedir. Bu konu aslında tarih boyunca olduğu gibi çağdaş dönemlerde de

² İslam hukukunda devlete isyan suçu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Adnan Akalın, **İslam Hukuku'nda Devlete İsyân Suçu**, İstanbul, Fecr Yayınları, 2017.

gündemdeki yerini veya önemini korumaktadır. Çağdaş araştırmacılar konuyu “devlete karşı isyan suçu” başlığı altında işlemektedirler.³

Araştırma konumuzun önemi sadece İslam Mezhepleri Tarihi’ni değil aynı zamanda devlete karşı işlenen suçlar bağlamında İslam Hukuku’nu, bağı/isyan girişimleri bakımından ve toplumda fitne hareketleri bakımından Sosyoloji’yi, devletin devam ve işlevselliği açısından İslam Tarihi’ni, inanç ve sapkın düşünceler bakımından İslam Kelamı’nı, insan hakları ve görevleri açısından ise İslam ahlâkını doğrudan ilgilendirmektedir. Konumuzu, Hz. Ali’ye karşı savaşanların durumunu, İbn Hazm örneği ile sınırlamamızın nedeni de budur.

İslam Mezhepleri Tarihi alanında araştırma yapan her araştırmacının karşılaştığı gibi bizim de bu dönemi araştırırken karşılaştığımız temel zorluklardan biri, mezheplerin taraflı bir dönem algısı oluşturmaları ve olayları bu çerçevede ele alması olmuştur. Mezheplerin kendi görüşleri etrafında bir tarih tasavvuru meydana getirdiği görülmektedir. Kendi görüşlerine uygun olan rivayeti ön plana çıkarıp, doğruluğuna dair deliller sunmuşlar; uygun olmayan rivayetleri ise ileri sürdükleri delillerle çürütmeye çalışmışlardır. Örneğin, Şii literatürle Ehl-i Sünnet’in döneme dair yaklaşımlarını incelediğimizde, arada belirgin farklılıkların olduğu görmekteyiz. Şîa’nın yaklaşımı, Hz. Ali’nin haklılığı ve ona karşı hareket edenlerin haksızlığı ekseninde ilerlerken, Ehl-i Sünnet çoğunlukla Şîa’nın oluşturduğu olumsuz algıyı ortadan kaldırmak üzere hareket etmiştir. Ehl-i Sünnet uleması ilk dört halifeye büyük bir önem atfederken onları her türlü tartışmadan uzak tutarak suçlayıcı bir dil kullanmaktan kaçınmıştır. Sünni bakış açısının oluşturduğu bu korumacı tutum ise tarihi olguları bir ön kabul ile incelememize neden olmaktadır.⁴

Bu dönemi çalışan araştırmacılar, güvenilir bilgiye ulaşmak için klasik kaynaklarda kullanılan kavramların, fikir-hadise irtibatına dikkat etmek durumundadır. Kaynaklarda daha sonraki zamanlarda ortaya çıkmış bazı kavramlar, kendinden çok önceki hadiseler için kullanılırken, bazen de bilakis önceden kullanılan kavramlar, kendisinden sonraki olaylar için kullanılmıştır. Anakronizm

³ Bkz. Adnan Akalın, **İslam Hukuku’nda Devlete İsyân Suçu**, s.50-201.

⁴ Adnan Demircan, **Fitne-Kardeşlerin Savaşı**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2017, s.35-40.

olarak adlandırılan kavramlardaki bu zaman ve mekân kaymaları, İslam Mezhepleri Tarihi'nde, mezheplerin doğruluklarını kanıtlayabilmek için kendi ortaya çıkış zamanlarını, Hz. Peygamber'in yaşadığı zamana dayandırmaları olarak görülmektedir. Örneğin Şiiler, kendilerinin Hz. Peygamber zamanında var olduklarını, vefatıyla birlikte Hz. Ali'nin etrafında bir araya geldiklerini söylerler. Araştırma yaparken, fikir-hadise irtibatına, kavramlarda meydana gelen zaman ve mekân kaymalarına dikkat etmek, geçmiş hakkında doğru ve güvenilir bilgi sahibi olabilmemizi sağlamaktadır.⁵

Karşılaşılan diğer bir zorluk ise dönemi anlatan kaynakların Râşid halifeler için çizdiği profildir. Kaynaklarda aktarılan rivayetlerdeki çizilen tasvirlerle bakıldığında çoğunlukla bu tasvirlerin insanüstü özellikler taşıdığı görülmektedir. Çoğu zaman onların da birer insan oldukları göz ardı edilmekte, hayatlarındaki tek unsurun din olduğu yanılgısına düşülmektedir. Onların da bir insan olarak günlük hayatın getirdiği sorunlarla, akrabalık bağlarının etkisiyle, siyasi dinamiklerle kararlar alabildikleri göz ardı edilmektedir. Diğer bir yandan, dönemin kahramanlarının Hz. Peygamber'in çok yakını olmaları; damadı, vahiy kâtibi ve cennetle müjdelenen kimselerden olmaları, onların hakkında eleştirel ve tarafsız bir değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır.⁶

Bu çalışmada İbn Hazm'ın *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* adlı eserinde konu ettiği haliyle, yalnızca Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde meydana gelen savaşları esas alınacaktır. Hz. Ali'nin hilâfetinden önce katıldığı savaşlar tezimizin kapsamı dışındadır. *el-Fasl* temelinde dönemin tarihi olgularının, fikir-hadise irtibatı çerçevesinde, tarafsız bir bakış açısıyla değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Tezimiz bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde döneme ilişkin görüşlerine yer vereceğimiz İbn Hazm'ın, nasıl bir ortamda yetiştiğinden ve onun görüşlerini şekillendiren içerisinde bulunduğu dönemin hangi özellikleri barındırdığından bahsedeceğiz. Şüphe yok ki Endülüs; coğrafi konumu, siyasi, dini ve kültürel yapısı itibarıyla İbn Hazm'ın düşünce yapısına doğrudan etki etmiştir. Çalışmamızın birinci

⁵ Hasan Onat, Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepler Tarihi'ne Giriş", **İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s.31-32.

⁶ Demircan, **Fitne-Kardeşlerin Savaşı**, s. 45-47; Mehmet Dalkılıç, "İslam Tarihi'nde Nifak Hareketleri", **Diyanet Aylık Dergi**, Ankara, 2017.

bölümde ilk olarak, araştırma konumuzun temel noktasını oluşturan Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesine yer vererek İbn Hazm'ın bu hadise hakkındaki değerlendirmelerine yer vereceğiz. Akabinde, Hz. Ali'nin imameti ve fazileti hakkındaki görüşlerini aktaracağız.

İkinci bölümde, İbn Hazm'ın, Hz. Ali'ye karşı savaşımlar içerisinde Hâricîlerden farklı olarak değerlendirdiği ilk iki grup olan Cemel Vak'ası'na katılanları ve Muâviye b. Ebû Süfyân ve Sıffîn Savaşı'na iştirak edenleri konu edeceğiz. Üçüncü bölümde ise Hâricîlerin nasıl isimlendirildiği, ne zaman ortaya çıktığı hususuna değinecek, ardından İbn Hazm'a göre Hâricîliğin karakteristik özelliklerini ele alacağız.

B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU

Çalışmamızın bütününde betimleyici bir yöntem izlenmiştir. Konumuzla ilgili yazılmış olan Mehmet Dalkılıç'ın "İbn Hazm'a Göre Ali b. Ebî Tâlib ve Ona Karşı Savaşanların Durumu" adlı makale, tezimizin çıkış noktasıdır. Çalışmamızın ana kaynağı ise İbn Hazm'ın dinler ve mezhepler tarihine dair yazmış olduğu *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* adlı eseridir.

el-Fasl'ı kaleme alarak hak ve batılı birbirinden ayırmayı ve Ehl-i Sünnet'in kurtuluşa eren fırka olduğunu göstermeyi amaçlayan İbn Hazm, herkesin anlayabileceği bir düzeyde dinler ve mezhepler tarihi ile ilgili görüşlerini aktarmıştır.⁷ İbn Hazm'ın tezimizde kullanacağımız diğer eserleri ise *ed-Dürre fi mâ yecibu i'tikâduhu*, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, *el-Muhallâ bi'l-âsâr fi şerhi'l-Mücellâ bi'l-ihisâr*, *et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık*, *el-Usûl ve'l-fürû'*, *İlmü'l-keîlâ alâ mezhebi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* ve *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf* adlı eserleridir.

Giriş bölümünde İbn Hazm'ın hayatı ve ilmi kişiliğinden bahsettiğimiz kısımda, İbn Beşkûvâl'in (v. 578/1183) *es-Sıla* adlı eseri, Dâbbî'nin (v. 599/1203) *Buğyetu'l-Mültemis fi Târîhi Ricâli Ehl-i Endelüs*'ü, Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî'nin (v.626/1229) *Mu'cemü'l-büldân* ve *Mu'cemü'l-üdebâ*'sı, İbn Hallikân'ın

⁷ Halil İbrahim Bulut, "Giriş: İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", **el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal**, çev. Halil İbrahim Bulut, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017, C:I, s.106-107.

(v.681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân'ı*, Zehebî'nin (v. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* isimli eseri, İbnü'l-Hatib'in (ö. 776/1374-75) *el-İhâta'sı*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (v.852/1449) *Lisânü'l-Mîzân* kitabı, müracaat ettiğimiz temel kaynaklardır. Bununla birlikte İbn Hazm'ın *el-Fasl* eserinin tercümesini bu alana ilgi duyan araştırmacıların istifadesine sunan Halil İbrahim Bulut'un eserin girişine koyduğu "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği" adlı mukaddime, Muhammed Ebu Zehra'nın *İbn Hazm* adlı eseri, 2007 yılında düzenlenmiş Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu bildirileri de tezimizin kaynakları arasında yer almaktadır. Mehmet Dalkılıç'ın "İbn Hazm'ın İslam Mezheplerini Sınıflandırmadaki Metodu ve Galiye" ve Muhammed Ebû Leyle'nin "Bir Düşünür ve Münekkit Olarak İbn Hazm" adlı bildirileri konumuz açısından önem arz etmektedir. İbn Hazm'ın yaşadığı Endülüs hakkında bize bilgiler sunan Mehmet Özdemir'in *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih* kitabı da kaynaklarımız arasındadır.

İbn Hazm'ın zikrettiğimiz eserlerinin yanı sıra İslam Mezhepleri Tarihi klasik kaynaklarından ise Sa'd b. Abdullah el-Kummî'nin (v. 301/913-14) *el-Makālât ve'l-fırak*, el-Hasen b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin (v.310/922 [?]) *Fıraku's-Şi'a* adlı eserine, Abdülkahir el-Bağdâdî'nin (v. 429/1037-38) *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye minhüm* ve *Usûlü'd-dîn* kitabına, Ebû'l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî'nin (v. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserine, Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin *Makālâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-musallîn* adlı eserine, Ebû Muhammed Osman el-İrakî, *el-Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zandaka* isimli eserine yer verilecektir. İstifade ettiğimiz modern çalışmalar ise Ethem Ruhi Fırlalı'nın *İtikadi İslam Mezhepleri'ne Giriş* ve *İmam Ali* kitabı, Halil İbrahim Bulut'un *İslam Mezhepleri Tarihi*, Mustafa Öz'ün *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, Montgomery Watt'ın *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* kitabı, Sönmez Kutlu'nun *Mezhepler Tarihine Giriş* eseri ve Hâricîler hakkında Harun Yıldız'ın *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi* adlı çalışmalarıdır.

Konunun tarihi seyrini aktaracağımız kaynaklar içerisinde ise Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd'ın (v. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir'i*, Halîfe b. Hayyât'ın (v. 240/854-55) *et-Târîh'i*, İbn Kuteybe'nin (v. 276/889) *el-İmâme* ve *s-Siyâse'si*,

Belâzürî'nin (v. 279/892-93) *Ensâbü'l-eşraf*'ı, Ebû Hanîfe Dineverî'nin (v. 282/895) *Ahbârü't-Tivâl* eseri, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (v. 310/923) *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*'ü, İbn Abdürabbih'in (v. 328/940) *el-İkdü'l-Ferîd*'i, İzzeddin İbnü'l-Esîr'in (v. 630/1233) *el-Kâmil fî't-târîh* adlı eseri, İbn Ebü'l-Hadîd'in (v. 656/1258) *Şerhu Nehci'l-belâğa*'sı, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (v.774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si ve Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiyâ*'sı bulunmaktadır.

1. İBN HAZM'IN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

Araştırma konumuzu İbn Hazm'ın görüşleri çerçevesinde değerlendirmelere tabi tutacağımızdan dolayı öncelikle İbn Hazm'ın tanınması ve eserlerinin tanıtılması, konun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

1.1. Nesebi ve Doğumu

İbn Hazm'ın tam adı, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Gâlib b. Sâlih b. Halef b. Ma'dân Süfyân b. Yezîd'tir.⁸ Bazı kaynaklarda ise tam adı, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Gâlib olarak zikredilmiştir.⁹ İbn Hazm'ın Fars asıllı olduğu bilinmektedir. Büyük dedesi olan Yezid, Fars asıllıdır ve Yezîd b. Ebî Süfyân'ın mevlâsıdır. Onun bu aileden Müslümanlığı kabul eden ilk kişi olduğu ifade edilmektedir.¹⁰ İbn Hazm, 384 yılının Ramazan ayının son günü sabah namazından sonra Kurtuba'da doğmuştur.¹¹ Kendisinin Saîd b. Ahmed el-Endelüsî'ye yazdığı mektupta ise Kurtuba'nın doğu kesimindeki Rabaz-ı Minyetü'l-Mugîre'de 384 yılı Ramazan ayının son gününde (7 Kasım 994) doğduğu

⁸ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002, C:V, s.489; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. Dr. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdir, t.y, C:III, s.325; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Ğırnâta*, thk. Muhammed Abdullah İnan, Kahire, C:IV, s.111; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Hüseyin el-Esed, Müessesetü'r-Risâle, y.y., t.y., C:XVIII, s.184; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994, C:XII, s.203.

⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kahire-Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut, 1410/1989, C:VII, s.605; Dâbbî, *Buğyetu'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehl-i Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kahire-Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut, 1410/1989, C:II, s.544.

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C:III, s.325.

¹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.185; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C:XII, s.203.

yazmaktadır.¹² İbn Hazm'ın doğum tarihinin kesin olarak bilinmesinde İbn Hazm'ın ailesinin, aile üyelerinin doğum tarihlerini kaydetmede gösterdikleri ihtimam görülmektedir. Bilindiği üzere pek çok İslam âliminin doğum tarihinden ziyade vefat tarihleri net olarak bilinmektedir. Fakat İbn Hazm için bu durum söz konusu değildir. Elbette bunda İbn Hazm'ın ailesinin Endülüs toplumunda sahip olduğu yüksek mevkii ve Endülüs'teki medeniyet seviyesi etkilidir.¹³

1.2. İçinde Bulunduğu Dönemin İbn Hazm Üzerindeki Etkileri

Endülüs'te doğmuş ve bu medeniyet içerisinde yetişmiş bir âlim olan İbn Hazm (v.456/1064), Endülüs Emevî halifeliğinin son otuz yılı ile Mülûkû't-Tavâif döneminin ilk otuz yılı içerisinde yaşadı. Dolayısıyla hem Endülüs'te yaşanan altın çağın son zamanlarına hem de parçalanmaya giden bir devletin çöküşüne ve sonrasında Mülûkû't-Tavâif döneminde yıkılmış bir devletin üzerine kurulan küçük emirliklerin birbirleriyle gerçekleştirdikleri iktidar mücadelesine çok yakından tanık oldu.¹⁴

İbn Hazm'ın doğup büyüdüğü Endülüs'ün bulunduğu yer olan İber Yarımadası, sahip olduğu coğrafi konum itibariyle tarih boyunca Afrika ve Avrupa arasında birleştirici bir işleve sahip olmuştur. Endülüs, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Roma İmparatorluğu başta olmak üzere birçok devlet tarafından idare edildi. Ülkede kalıcı izler bırakan Roma İmparatorluğu İspanya'ya uzun bir süre hakim oldu; imparatorluğun zayıfladığı bir süre zarfında ise Suevler, Vandallar, Alanlar ve Vizigotlar gibi birçok Germen gruplar tarafından istilaya uğradı. Bu saldırılardan sonra İspanya, Vizigotların eline geçerek bir süre onların idaresinde kaldı. Müslümanların İspanya'yı fethetmesi ise Emeviler zamanında, Tarık b. Ziyad komutanlığında oldu. Fetihden sonra "Hispania" olarak kullanılan bölgenin ismi "Endülüs" olarak değiştirildi.¹⁵

¹² İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C:VII, 605.

¹³ Muhammed Ebu Zehra, **İbn Hazm**, çev. Osman Keskiöğlu, Ercan Gündüz, İstanbul, Buruc Yayınları, 1996, s.27.

¹⁴ Mehmet Özdemir, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Endülüs", **Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu**, Bursa, 26-28 Ekim 2007, s.29.

¹⁵ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016, s.37-59; Mehmet Özdemir, **Endülüs**, İstanbul, İSAM Yayınları, 2014, s. 17-30.

Çok farklı milletlerin bir arada bulunduğu Endülüs'te insan unsuru önemli bir yer tutmaktadır. Endülüs'teki halk, Endülüs'te yaşayanlar ve sonradan Endülüs'e gelenler şeklinde ikiye ayrılabilir. Araplar, Berberiler, Saklebîler, Sudanlılar/Siyahiler ve İspanyol halkı oluşturan İberler, Romalılar, Vizigotlar ve Yahudiler'den meydana gelmektedir. İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ile birlikte Endülüs'e çok sayıda Arap ve Berberi gelmiştir.¹⁶ Devletin resmi dili Arapça olduğu için Araplar, mevcut kültürel yapılarını koruyabilmişlerdir. Berberiler de dil olarak Arapça'yı kullanmışlar, fakat Arap hâkimiyeti altındaki kültürel öğelere uyum sağladıkları için kendi özelliklerini kaybetmişlerdir.¹⁷

Endülüs Emevi Devleti, IX. yüzyılda ilk bölünme tehlikesini yaşamıştır. Bu sürede devlete Muhammed (852-886), Munzir (886-888) ve Abdullah (881-912) olmak üzere üç hükümdar hükmetmiş; siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan bir belirsizlik dönemi olan bu döneme fitnetü'l-kübrâ (büyük fitne) dönemi denilmiştir.¹⁸ Devleti içine düştüğü bu durumdan III. Abdurrahman kurtarmış, merkezi idareyi güçlendirerek Endülüs'te siyasi birliği sağlamıştır. Mülûkü't-Tavâif (1031-1090) dönemiyle birlikte ise Endülüs'ün pek çok açıdan en parlak ve en güçlü olduğu zaman diliminden; siyasi entrikaların ve iktidar savaşlarının arttığı, zulüm ve haksızlıkların çoğaldığı, birlik ve beraberliğin bozulduğu bir zaman dilimine geçilmiştir. Bu dönem, sürekli değişen yöneticilerin siyasi çekişmeleriyle geçmiş, Endülüs'teki birçok aile mevcut kargaşaya müdahil olmayıp uzak kalırken, İbn Hazm babasından dolayı bu hadiselerin tam da merkezinde yer almak durumunda kalmıştır. Babası Ahmed b. Sâid b. Hazm, Endülüs Emevî Devleti'nde Mansur Muhammed b. Ebû Amir'in ve oğlu Muzaffer'in vezirlerindendir.¹⁹ İlerleyen zamanlarda devletin içerisinde bulunduğu karmaşık durumundan dolayı görevinden çekilerek siyasetten uzaklaşmıştır. Ülkenin içerisinde bulunduğu bu kargaşa ortamı İbn Hazm'ın ailesinin de sıkıntılı bir dönem yaşamasına neden olmuştur. Kendisi o zamanı şöyle anlatmaktadır:

¹⁶ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, s.17-18.

¹⁷ Mehmet Özdemir, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Endülüs", s.30; Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet**, s.19.

¹⁸ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, s.102-106.

¹⁹ Muhammed Ebu Zehra, **İbn Hazm**, s.41; Yunus Apaydın, "İbn Hazm", **DİA**, C:XX, 1999, s.40.

“Rahmetli babam Kurtuba'nın doğusunda Zehra mahallesindeki yeni evimizden Müminlerin Emiri Muhammed el-Mehdi'nin hilâfete geçişinin üçüncü günü, şehrin batısında bulunan Balat Mugis adındaki eski saray evimize yeniden yerleştik. Bu hicri 399 yılının Cemaziyelahir ayında olmuştu (miladi 1009). Fakat o, çeşitli nedenlerden dolayı bizimle birlikte taşınmadı. Daha sonra, Müminlerin Emiri Hişam el-Müeyyed'in halife oluşundan sonra, başımıza çeşitli felaketler geldi. Onun devlet adamlarınca bize kin duyulmaya başladı. Tutuklandık, gözaltına alındık, ezici cezalara çarptırıldık, gizlice yaşamak zorunda kaldık. Ayaklanma ve fitne her tarafı kasıp kavurdu, ortalığı kırıp geçirdi, herkese uzandı, özellikle bize geldi. Sonunda, Allah rahmet etsin, bakan olan babam, hicri 402 yılının Zilkade ayının sona ermesinden iki gün önce, bir cumartesi günü ikindiden sonra öldü. Durumumuz onun ölümünden sonra da bu şekilde sürdü.”²⁰

İbn Hazm, abisi Ebû Bekir'i (401/1010) veba salgınında ve bir sene sonra da babasını kaybetti. Berberiler tarafından yakıp yıkılan Kurtuba'dan ayrılarak Meriye'ye gitti ve burada dersler aldı. Bu sırada ise Kurtuba'ya Hammûdiler hâkim olmuştu.²¹ Meriye valisi Hayrân, İbn Hazm'ı, Emeviler için çalıştığı gerekçesiyle sürgün etti.²² Bir süre Belensiye'de kalan İbn Hazm burada, Kurtuba'dan kaçarak Ceyyan şehrine gelen Emevi şehzadesi Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülmelik b. Abdurrahman Nasır'a destek vererek onun vezirliğini yaptı. Fakat çok geçmeden Abdurrahman el-Murtaza yakalandı, onunla birlikte hareket edenler de esir düştü. Emevilere karşı her zaman bir meyli olan İbn Hazm, Abdurrahman el-Murtaza Gırnata'yı almak için tekrar harekete geçtiğinde yine onun yanında oldu. Fakat Abdurrahman el-Murtaza bunda da mağlup oldu; onunla birlikte olanlar esir düştü. İbn Hazm da bir süre esir kaldıktan sonra serbest bırakıldı ve buradan 409 yılının Şevval ayında Kurtuba'ya geri döndü. Bundan sonrasında siyasetten uzak kalmaya çalıştı.²³

Diğer bir yandan ülkede etkili olan Hammûd hanedanının gücü de giderek zayıflamıştı, insanlar Hammûdileri ve Berberileri şehirden göndermek için ayaklandı. Neticede Hammûdiler tahttan indirilerek yönetim yeniden Emevilerin eline geçti. Şehzade Abdurrahman b. Hişam 1023'te tahta geçti; İbn Hazm ve İbn Şüheyd'in de aralarında olduğu kimseleri veziri olarak tayin etti. Fakat çok

²⁰ İbn Hazm, **Tavku'l-Hamâme**, çev. Mahmut Kanık, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s.246.

²¹ Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, s.40.

²² Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, s.40.

²³ Muhammed Ebu Zehra, **İbn Hazm**, s.42-44; Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017, s.158-160.

geçmeden Abdurrahman b. Hişam da tahttan indirildi. İbn Hazm, siyasetten uzaklaşıp kendini ilme vermeye çalıştıysa da Emevi taraftarlığı onu hep siyasetin en merkezinde konumlandırdı. Bu sebeple, sürgün edilmeye, esir düşmeye, hapse girmeye razı oldu ve Emeviler'in tekrar Endülüs'te hâkimiyet kuracağına inanmak istedi. Fakat Endülüs'teki mevcut durumu gördükten sonra ümitleri tükendi; kendisine ilme ve araştırmaya vererek hizmet etmeye çalıştı.²⁴

Kurtuba'da meydana gelen karışıklıklardan dolayı sık sık seyahat etmek zorunda kalan İbn Hazm, ailesiyle birlikte şehrin batısına gitmek durumunda kaldığı için evlerini terketmişti. *Tavku'l-Hamâme*'de bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Artık zihnim allak bullak oldu; içinde bulunduğumuz durumlardan dolayı gönlüm kırık. Evimizden barkımızdan uzaktayız. Anavatanımızdan çok uzakta sürgündeyiz. Zaman aleyhimize değişmekte. Sultanın, iktidarın bize çektiirdiği işkenceler, dostlarımızın tutumlarının değişmesi, olayların kötüye gitmesi, günlerin değişmesi, zenginliğin elden gitmesi, kişisel kazançlarımızın ve baba mirasımızın tükenmesi, atalarımızdan ve dedelerimizden gelen kaynakların kurutulması, kendi öz ülkemizde yabancıların durumu, mal, mülk, makam ve mevkiimizin elimizden gitmesi, ailemizi, çoluk çocuğumuzu geçindirebilme kaygısı, aile ocağına tekrar dönmeme umutsuzluğu, zamana karşı savaşım ve kaderimizi bekleyiş.”²⁵

İbn Hazm, çoğunlukla siyasi sebeplerden dolayı zorunlu seyahatler yapmak zorunda kalsa da bazen de ders vermek veya almak amacıyla Şâtibe, Mayurka Adası, Meriye, Kurtuba ve Belensiye gibi farklı şehirlere seyahat etmiştir. En son Mayurka Adası'ndan ayrılarak Mülûkü't-Tavaif döneminin Abbâdî hükümdarı Mu'tazîd-Billâh Abbâd b. Muhammed'in zamanında İşbîliye'ye (Sevilla) gelmiştir. Fakat burada beklediğinin tam tersi bir muameleyle karşılaşmış, Mu'tazîd-Billâh onun kitaplarını yakmıştır. Bu olay üzerine *Naktü'l-Arus* eserini yazan İbn Hazm, İşbîliye'de çok durmayıp eskiden ailesinin yaşadığı Leble'ye giderek vefatına kadar burada ikamet etmiştir.²⁶ Fakat o eski Endülüs'ün azametini, memleketi Kurtuba'da geçirdiği günleri hep özlemle yâd etmiştir:²⁷

“Kurtuba'dan gelenlerden bazıları bana, Kurtuba'nın batı yakasında, Mugis sarayındaki evlerimizi gördüklerini söylediler. Bunun üzerine onlardan orası

²⁴ Muhammed Ebu Zehra, *İbn Hazm*, s.44.

²⁵ İbn Hazm, *Tavku'l-Hamâme*, s.315-316.

²⁶ Muhammed Ebu Zehra, *İbn Hazm*, s.45-52; Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, s.40.

²⁷ Muhammed Ebu Zehra, *İbn Hazm*, s.57.

hakkında biraz bilgi vermelerini istedim: izleri silinmiş, dış görüntüleri tümünden ortadan kaybolmuş, buluşma yerlerinin adı sanı kalmamıştı. Bir zamanlar erinç dolu yerler iken, şimdi artık tanınmayacak bir halde, viran olmuş; bir zamanlar aşk ve ülfet yeri iken şimdi ıssız çöl olmuş; vaktiyle sıra sıra zarif, güzel görüntülü evler iken şimdi korkunç, ürkütücü harabelere dönmüş; önceleri güvence yerleri iken şimdi uğursuz, şom, engebeli dar yollar ve çukurlara dönmüş. Bir zamanlar ne kadar güzel ne kadar mutlu olarak tanıdığım bu kalenin, içinde büyüdüğüm bu kasabanın, muhkem aşamalarıyla sapasağlam ayakta duran bu toplumun sonunu ve bir zamanlar insanlarla dolup taşan o cami avlularını gözlerimle görür gibi oluyorum. Aralarında büyüdüğüm, yetiştiğim büyük insanların varlığıyla bir zamanlar capcanlı, hareketli olan o harabeler üstünde çınlayan gece kuşu ve baykuş seslerini işitiyor gibi oluyor kulaklarım.”²⁸

1.3. İbn Hazm’ın İlmi Kişiliği

İbn Hazm, babasının ve kendisinin siyasette elde ettiği üst seviyedeki mevkilerin yanı sıra kendisini ilmi anlamda da geliştirmiş ve birbirinden farklı birçok disiplinde eğitim alarak bu alanlarda söz söyleyebilecek yetkin bir kaleme sahip olmuştur.²⁹

Sâid b. el-Endelüsî (v. 462/1070) İbn Hazm’ın, dil bilimi, belâgat, şiir, siyer ve hadis ilmindeki kabiliyetiyle bir bütün olarak İslami İlimleri Endülüs’te en iyi bilen kimse olduğunu söyler.³⁰ İbn Hayyan da onun kadim öğretilere dayalı olan mantık, felsefe gibi ilimler ile birlikte hadis, fıkıh, mantık, nesep ve edebiyat ilimlerini bildiğini kaydetmektedir.³¹ Nitekim onun bu alanlara dair ileride daha ayrıntılı zikredeceğimiz birçok eseri mevcuttur. Muhammed Ebu Leyle ise İbn Hazm’ın kendisinin bizatihi bir ansiklopedi olduğunu söylemektedir. Onu; edip, şair, fakih, tarihçi, rasyonalist, ilahiyatçı, gelenekçi, filozof, ahlak ilmi uzmanı, mantıkçı, muallim, eğitimci, teorisyen, fizikçi, soy bilimci, biyografi ve otobiyografi yazarı olarak tanımlar.³²

²⁸ İbn Hazm, *Tavku’l-Hamâme*, s.218-219.

²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C:III, s.325.

³⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C:VII, 605; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, C:XVIII, s.187; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, C:X, s.490.

³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-üdebâ’irşâdü’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb*, thk. Doktor İhsan Abbas, Beyrut, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1993. s.1654.

³² Muhammed Ebu Leyle, “Bir Düşünür ve Münekkit Olarak İbn Hazm”, *Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu*, Bursa, 26-28 Ekim 2007, s.82.

İbn Hazm, hadis ilminde ve Fıkhu'l-Hadis'te hafız mertebesinde bir âlimdir. Hadis ilmiyle ilgili müsned ve musannef hadis kitapları toplamıştır.³³ Hadis ilmindeki kabiliyetinin yanı sıra; dil bilgisi, lügat, şiir, edebiyat ve hitabet sanatında da oldukça yüksek bir mevkidedir.³⁴ Nitekim Humeydi, İbn Hazm hakkında şöyle demektedir:

“Hadis ve fıkıh ilminde âlim ve hafız mertebesinde idi. O, Kur'an ve Sünnet'ten hüküm çıkarabilen birçok ilimde uzman, ilmiyle amel eden bir kimsedir. Bu ilimlerde eserleri çoktur. Onun gibi zeki, kuvvetli hafızalı, âli cenap ve mütedeyyin bir kimseyi görmedim. Düşünmeden, ön hazırlıksız bir şekilde ondan daha hızlı şiir söyleyeni de görmedim.”³⁵

1.4. Eğitimi

İbn Hazm, çocukluk yıllarını sarayda geçirmiş, ilk eğitimini ise haremdeki mürebbiyelerden almıştır. *Tavku'l-Hamâme*'de kadınların dizlerinin dibinde yetiştiğini söylemiş, ona şiirler ezberlettiklerini, Kur'an'ı ve yazı yazmayı öğrettiklerini ifade etmiştir.³⁶

Babasının da bir yandan sürekli gözetimi altında olan İbn Hazm Kurtuba'da, Ebû Said el-Fetâ el-Caferî'nin şiir derslerine katıldı.³⁷ Kurtuba'da bulunduğu sırada fıkıh, kelam, hadis dersleri aldı. İlk hocası olan Ebu'l Kasım Abdurrahman b. Ebû Yezid el-Ezdi'den hadis, nahiv, kelam, cedel ve dil dersleri aldı. İbn Hazm *Tavku'l-Hamâme*'de, hocasının ders halkasında tanıştığı Ebû Ali el-Hüseyn b. Ali el-Fâsi'nin kendisine çok yardımcı olduğunu, onu gençlik fitnesinden koruduğunu ve ona yol gösterdiğini belirtir.³⁸ Mantık ilmini ise el-Kettâni olarak bilinen Muhammed b. Hasan el-Mezheci el-Kinani el-Kurtubî'den öğrenen İbn Hazm, bu ilimde iyi bir

³³ Dâbbî, **Buğyetu'l-Mültemis**, s.543; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, C:III, s.325; Muhammed Ebu Zehra, **İbn Hazm**, s.62-63.

³⁴ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, C:III, s.326; Muhammed Ebu Zehra, **İbn Hazm**, s.61.

³⁵ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C:VII, 605; Dâbbî, **Buğyetu'l-Mültemis**, s.544; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, C:III, s.326; İbnü'l-Hatib, **el-İhâta**, C:IV, s.113-114; İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân**, C:V, s.490.

³⁶ İbn Hazm, **Tavku'l-Hamâme** s.151; Ahmed b. Nasır b. Hamed, **İbn Hazm ve Mevkıfuhu mine'l-ilâhiyât**, Mekke, 1986, s.46.

³⁷ İbn Hazm, **Tavku'l-Hamâme**, s.180.

³⁸ İbn Hazm, **Tavku'l-Hamâme**, s.269; Ahmed b. Nasır b. Hamed, **İbn Hazm ve Mevkıfuhu mine'l-ilâhiyât**, s.52.

dereceye ulaştı.³⁹ Yakut el-Hamevî, onun Aristo mantığını Aristotales'e muhalefet edecek kadar iyi öğrendiğini belirtmiştir.⁴⁰

İbn Hazm 400 (1010) yılından önce hadis öğrenmek için Şeyh Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Ebi Yezid el-Mısri el-Savvaf'dan ve Ebû Amir Ahmed b. Muhammed b. Cesur'dan dersler aldı.⁴¹ İbn Hazm, Yahya b. Mesud Vechi'l-cenne, Yunus b. Abdullah b. Muğis, Hümâm b. Ahmed el-Kâdi, Muhammed b. Saîd b. Nebât, Abdullah b. Rebi', Abdullah b. Yusuf b. Nâmi, Ebi Ömer Ahmed b. Muhammed et-Talemenki, Abdurrahman b. Abdullah b. Halid, Abdullah b. Muhammed b. Osman, Abdullah b. Yusuf b. en-Nâmi gibi birçok âlimden istifade etti.⁴²

İbn Hazm *el-İhkâm*'da, Ebû Ubeyde Hassân b. Mâlik'ten dil dersleri aldığını belirtmektedir.⁴³ Mes'ûd b. Süleyman b. Müflit ve İbn Abdülber en-Nemerî ile bulunduğunu anlatmıştır.⁴⁴ Dinler tarihine merak salmış, Yahudilerin içerisinde girerek Muhammed b. Îsâ es-Sûfî el-Elbîrî'den istifade etmiştir.⁴⁵ Fakih Ebû Abdullah b. Yahya b. Ahmed b. Dehhun'dan ise Muvatta'yı okumuştur.⁴⁶

Bazı kaynaklarda, İbn Hazm'ın ilk olarak Şâfiî mezhebini kabul ettiği, daha sonra ise Davud b. Ali'nin görüşlerine meylederek Zâhirî mezhebine geçtiği belirtilir.⁴⁷ Fakat Zehebî ve İbn Hacer başta olmak üzere birçok âlim İbn Hazm'ın öncelikle Mâlikî fıkıh olan Muvatta'yı okuduğunu, ardından Şâfiî mezhebine geçtiğini, daha sonra ise Zahiri olduğunu ifade eder.⁴⁸ İbn Hazm'dan rivayette bulunanlar, oğlu Ebû Râfi' el-Fazl, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh el-Humeydî

³⁹ İbn Halikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C:III, s.326; İbn Kesîr, *el-Bidâye en-Nihâye*, C:XII, s.203; Ahmed b. Nasır b. Hamed, *İbn Hazm ve Mevkıfuhu mine'l-ilâhiyât*, s.53.

⁴⁰ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, s.1651.

⁴¹ İbn Hazm, *Tavku'l-Hamâme*, s.183, s.380; Dâbbî, *Buğyetu'l-Mültemis*, s.543; Muhammed Ebu Zehra, *İbn Hazm*, s.33; İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, C:IV, s.113.

⁴² İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, C:V, s.489. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.186; Ahmed b. Nasır b. Hamed, *İbn Hazm ve Mevkıfuhu mine'l-ilâhiyât*, s.53-55.

⁴³ İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, t.y, C:IV, s.13.

⁴⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, C:V, s.102; İbn Kesîr, *el-Bidâye en-Nihâye*, C:XII, s.203; Ahmed b. Nasır b. Hamed, *İbn Hazm ve Mevkıfuhu mine'l-ilâhiyât*, s.52.

⁴⁵ Yunus Apaydın, "İbn Hazm", s.41.

⁴⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, s.1652.

⁴⁷ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, s.1655; İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, C:IV, s.112.

⁴⁸ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, C:V, s.491; Muhammed Ebu Zehra, *İbn Hazm*, s.74.

ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin babasıdır. Ondan en son icazetle rivayet eden kimse ise Ebû'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed er-Ruayni'dir.⁴⁹

İbn Hazm, yaşadığı dönemin ulemasıyla da çeşitli ilmi tartışmalarda bulunmuştur. Ebû'l-Velîd el-Bâcî ile fıkıh usulü hakkında ve Mekkî b. Ebû Tâlib ile kıraat konusunda münazara etmiştir.⁵⁰ İbn Hazm eleştirel bir üsluba ve hakikatleri söylemekten hiçbir zaman çekinmeyen bir yapıya sahiptir. Nitekim o kendi tabiatını *Tavku'l-Hamâme*'de şöyle anlatmıştır:

“Benim iki huyum var. Bunlardan ötürü asla rahat bir yaşam yüzü göremiyorum, o huylara sahip olduğumdan çılgına dönüyorum. Bunlardan birincisi, vefadır... Öte yandan, ikincisi, bende öyle bir onur, izzet-i nefis var ki haksızlığa hiç dayanmam. Tanıdıklarımın davranış ve tutumlarında sezdiğim en ufak değişikliklerden bile kuşulanırım. Böyle bir değişiklik olmaktansa, ölümü tercih ederim.”⁵¹

Doğru kabul ettiği gerçekleri söylemekten hiçbir şekilde çekinmeyen İbn Hazm, bulunduğu çağdaki ulema ile birlikte kendisinden önceki âlimler için de aynı tavra sahiptir. *et-Takrib*'de bu durumu, “*Selef-i salihîni severiz fakat hakikat bize daha sevimli ve daha faziletlidir.*” diye ifade etmiştir.⁵² Onun dilinin bu kadar sivri olmasını “*Haccac'ın kılıcı ile İbn Hazm'ın dili ikiz kardeşidir.*” şeklinde niteleyenler de olmuştur.⁵³ Fukahâya yönelttiği tenkitleri sebebiyle, zamanın uleması kendisine karşı tavrı almış, ulemanın etkisinde kalan yöneticiler de İbn Hazm'a karşı kötü muamelede bulunmuştur. Bunların neticesinde İbn Hazm'ın kitaplarından bazıları yakılmış ve kendisi de beldesinden sürülmüştür. Fakat bunlara rağmen İbn Hazm, doğru bildiklerini söylemekten hiçbir zaman vazgeçmemiş, gördüğü bu muameleden dolayı en son çocukluğunun geçtiği Leble'ye gitmiş, ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır.⁵⁴

⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.186.

⁵⁰ İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C:III, s.327.

⁵¹ İbn Hazm, *Tavku'l-Hamâme*, s.252.

⁵² İbn Hazm, *et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık*, çev. İbrahim Çapak, Yusuf Arıkaner, İstanbul, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018, s.380.

⁵³ İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C:III, s.328.

⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C:III, s.328; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, s.1655; İbnü'l-Hatib, , *el-İhâta*, C:IV, s.115-116. İbn Kesîr, *el-Bidâye en-Nihâye*, C:XII, s.203; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.198.

1.5. Eserleri

İbn Hazm'ın oğlu Ebû Rafî' Fazl b. Ali, babasının milel ve nihâl, hadis, hadis usulü ve fıkıh konusunda yazdığı eserlerinin dışında; muarızlarına cevapları, edebiyat kitapları, nesep ve tarih kitapları olmak üzere yaklaşık 400 cilt, 80.000 varaka kitap telif ettiğini ifade eder.⁵⁵ Yakut el-Hamevî de İbn Hazm'dan önce Ehl-i İslâm'da en çok eser kaleme alan kimsenin Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (v. 310/923) olduğunu, ondan önce bu kadar eser telif eden bir kimseyi görmediklerini söyler.⁵⁶

İbn Hazm'ın eserlerinden bazıları günümüze ulaşırken, bazı eserleri ise kaybolmuştur. Günümüze ulaşan eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Muhallâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-Mücellâ bi'l-ihisâr*; fıkıh alanına dair kaleme aldığı eserlerin sonuncusudur. *el-Mücellâ* adlı kitabının şerhidir. Tamamlayamadan vefat ettiği için oğlu Ebû Rafî' tarafından tamamlanarak günümüze ulaşmıştır.⁵⁷

el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm; Zahîrî düşüncesi ve fıkıh usulüne dair bir eseridir.⁵⁸ *en-Nübzetü'l-kâfiye fî usûli ahkâmi'd-dîn*; muhtasar bir fıkıh usulü kitabıdır. *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*; nesep ilmine dair yazmış olduğu bu eser alanındaki en kapsamlı eserlerden biridir. Arapların nesep silsilesine dair bilgiler yer almaktadır.⁵⁹ *Haccetü'l-vedâ'*; veda hutbesinin bir açıklamasıdır.⁶⁰ *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*; İbn Hazm'ın dinler ve mezhepler tarihine dair kaleme aldığı bir eserdir.⁶¹ *et-Takrîb li-haddi'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsileti'l-fikhiyye*; Aristoteles'in mantığını açıklamak, hakkında yapılan yanlış değerlendirmeleri ortadan kaldırmak ve mantık ilminin önemini göstermek amacıyla kaleme almıştır.⁶² *el-Usûl ve'l-fürû'*; kelam konularına dair bir eseridir. *Tavku'l-*

⁵⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C:VII, 605; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C:III, s.326; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, C:V, s.490; İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, C:IV, s.113; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.187; İbn Kesîr, *el-Bidâye en-Nihâye*, C:XII, s.203.

⁵⁶ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, s.1651.

⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.194; İbn Hacer *Lisânu'l-Mîzân*, C:V, s.493.

⁵⁸ Dâbbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, s.543; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C:III s.325; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.195.

⁵⁹ Yunus Apaydın, "İbn Hazm", s.39-40.

⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.194.

⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C:III, s.326; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.190.

⁶² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C:III, s.326; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.195.

hamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf; dil ve edebiyat alanına dair yazmış olduğu, aşk ve âşıkları anlattığı önemli bir eseridir. *Müdâvâtü'n-nüfûs ve tehzibü'l-ahlâk ve'z-zühd fi'r-rezâ'il*, *Merâtibü'l-icmâ*, *es-Siyâse*, *Cevâmi'u's-sîre*, *Dîvânü şî'ri İbn Hazm* ve *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî* eserleri arasındadır.

2. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* Adlı Eseri

İbn Hazm'ın hayatı ve ilmi kişiliği hakkında bilgi verdikten sonra onun tezimizde temel aldığımız yönü olan mezhepler tarihçiliği kimliği üzerinde durulacaktır. Tezimiz boyunca temel kaynak olarak kullanacağımız *el-Fasl* adlı eserinin mezhepler tarihçiliği açısından önemi ve özellikleri ele alınacaktır.

İbn Hazm'ı salt bir tarihçi olmaktan uzaklaştırıp, bir Mezhepler Tarihçisi olarak kabul etmemizi sağlayan yegâne unsur, onun Ehl-i Sünnet tasavvurudur. O Ehl-i Sünnet'i Hz. Peygamber'den sonra silsile halinde devam eden sahabe, tâbiîn, fakihler ve ulema sınıfının öncülüğünü yaptığı bir akım olarak tanımlar. İbn Hazm'a göre, toplumun daha alt sınıfını oluşturan kesim ulemayı değil, bazı siyasi ve toplumsal oluşumları desteklemiş ve bunun doğal bir neticesi olarak farklı yollara sapmışlardır. Dolayısıyla ona göre içinde bulunulan ahvalden kurtuluş yolu, ulemanın yürüdüğü Hz. Peygamber'den bu yana devam eden Ehl-i Sünnet yolunu yeniden yürümektir.⁶³

2.1. Eserin İsmi

Dinler ve mezheplere dair en önemli eserlerden biri olan İbn Hazm'ın yazmış olduğu *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* adlı eserin tam adı, kaynaklarda *el-Fasl beyne Ehli'l-Ârâ' ve'n-Nihal* olarak verilmiştir.⁶⁴ Eserin isminin okunuşuyla ilgili kaynaklarda birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Bir kısmında eserin ismi “el-Fasl” şeklinde geçerken, bir kısmında “el-Fisal” olarak geçmektedir. Örneğin Zehebî, eserin adını el-Fisal şeklinde zikretmiştir.⁶⁵

⁶³ Mehmet Dalkılıç, “İbn Hazm'ın İslam Mezheplerini Sınıflandırmadaki Metodu ve Gâliye”, *Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu*, Bursa, 26-28 Ekim 2007, s.314-315.

⁶⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ* s.1657.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C:XVIII, s.195.

“Milel, nihal, ehva, nihal” olmak üzere eserin isminde geçen dört kelimenin anlamlarına baktığımızda ise ilk olarak “Fasl” kelimesi “f-s-l” kökünden gelmekte, “aralarında boşluk olana kadar iki şeyin birbirinden uzaklaştırılması, iki şeyin birbirinden ayrılması, hak ile batılı birbirinden ayıran hüküm, hak söz” anlamlarını ihtiva etmektedir.⁶⁶ Eserin ismini “el-Fisal” şeklinde okuyanlar ise “önceden yazılmış bölümleri bir araya getirmek” anlamına gelen “el-Fasletü” kelimesini kullanmakta, çoğulunu ise el-fisâl şeklinde okumaktadırlar. Fakat hiçbir kaynakta kelimenin “el-fisâl” şeklinde kullanılmadığı görülmektedir.⁶⁷ Eserin ismini “el-Fasl” olarak okumak, eserin müellifinin de eseri yazma amacı olan hak ile batılı ayırmak gayesine uygun düşmektedir.

Eserin isminde kullanılan bir diğer kelime ise “milel” dir. Milel kelimesinin kökü, millet kelimesi olup sözlükte “din, şariat, tutulan yol” anlamlarına gelmektedir.⁶⁸ Din kelimesi ile millet kelimesi kastettikleri mana bakımından birbirlerinden farklılık göstermektedirler. Din kelimesi Allah’a ve peygamberlere nispet edilirken, millet kelimesi yalnızca peygamberlere isnat edilip Allah’a nispet edilmemektedir.⁶⁹ “Ehvâ” kelimesi ise hevâ kelimesinin çoğuludur. “Bir nesneye meftun olmak” manasında olan kelime, nefsin istediği ve arzu ettiği şey anlamına gelir.⁷⁰ Eserin isminde geçen son kelime ise “nihal” kelimesidir. “Nihle” kelimesinin çoğulu olup, “dava, bağış yoluyla verilen hediye” anlamlarına gelmektedir.

2.2. Yazılış Amacı

İbn Hazm’ın *el-Fasl*’ı kaleme alma amacı birden fazla nedene dayanmaktadır. Bunlardan ilki, onun kendisinden önce telif edilmiş dinler ve mezhepler tarihine dair eserleri birçok açıdan yetersiz bulmasıdır:

⁶⁶ İbn Manzur, **Lisânü’l-Arab**, Beyrut, Dâru Sâdır, C:XI, s.521; Firûzâbâdî, **Kâmûsi’l-Muhît**, thk. Müessesetü’r-Risâle, Dimeşk, 1998, s.1043-1044; Râgıb el-İsfahânî, **Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân**, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yayınları, 2012, s.798; Mütercim Asım Efendi, **el-Okyânusü’l-Basît fi Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît**, ed.Mustafa Koç, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, C:V, s.4690-4691.

⁶⁷ Halil İbrahim Bulut, “Giriş: İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, **el-Fasl**, C:I, s.110-112.

⁶⁸ İbn Manzur, **Lisânü’l-Arab**, C:XI, s.631; Rağıp el-İsfahânî, **Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân**, s.1008-1009; Asım Efendi, **el-Okyânusü’l-Basît**, C:V, s.4769.

⁶⁹ Rağıp el-İsfahânî, **Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân**, s.1009; Firûzâbâdî, **Kâmûsi’l-Muhît**, s.1061; Asım Efendi, **el-Okyânusü’l-Basît**, C:V, s.4802.

⁷⁰ Asım Efendi, **el-Okyânusü’l-Basît**, C:VI, s.6054.

“Gerçekten birçok kişi, insanların din ve mezheplere/görüşlere ayrılışları konusunda pek çok kitap yazdı. Bazıları bu eserlerde sözü uzattı, detaylara girerek sözü çoğalttı ve başka yerlere götürdü; yanıltıcı sözler ve fitne çıkaracak ifadeler kullandı. Dolayısıyla bu durum [meselelerin] anlaşılmasına mâni oldu ve bilgi olmaksızın [insanların bunlara] inanmasına sebep oldu. Bazıları ise sözü hazfetti ve kısalttı; meseleleri ise azaltarak ihtisarda bulundu. Böylece (bu kitapları yazanlar) bir mezhebe mensup olanların (ashâbü’l-makâlât) en güçlü karşıt görüşlerinden pek çoğunu terk etti. Neticede bu kitapları yazanlar, en güçlü itirazlarını açıklama noktasındaki aldatmalar sebebiyle mezhep mensuplarını memnun edecek hususlarda insaflı davranmamış; hasmına itiraz etme hakkı vermediği için haksızlık etmiş ve başkaları bu yazarları görüşleri sebebiyle tekzip etme imkânı bulamadığından dolayı kitabını okuyan kimselerin hukukunu önemsememiştir.”⁷¹

Bu ifadelerinden hareketle onun kendisinden önce yazılan eserlerin bir kısmının gereksiz ayrıntı içermesi, bazısının da gerekenden daha kısa olmasından yakındığını görmekteyiz. Çok detaylı olan eserlerin konuyu anlaşılır kılamadığı ve daha az hacimli eserlerin ise her yönüyle mezhepleri ele almaktan uzak kaldığını belirtmektedir. Dolayısıyla o, dinler ve mezhepler tarihine dair kendisinden önce yazılan diğer eserlerde gördüğü eksikliklerden farklı olarak, orta hacimli fakat konunun anlaşılır bir dille ifade edildiği, kesin delillerin sunulduğu bir eser kaleme almayı hedeflemiş ve bu amaçla *el-Fasl*’ı yazmıştır.⁷²

İbn Hazm’ın bu eseri kaleme almasının nedenlerinden biri de kendisinden önceki Milel ve Nihal yazarlarının birtakım marijinal fikirleri bazı gruplara yüklemesi sonucu oluşan yanlış bilgiyi önlemek ve bu mezheplere yapılan haksızlığa karşı durmaktır. Bunun dışında bu eseri telif etmesi, Endülüs’te bulunan Yahudi ve Hristiyanlar karşısında İslam’ı korumak amacını da taşımaktadır. Nitekim daha önce belirttiğimiz gibi, din, dil ve ulus anlamında çok yönlü bir yapısı olan Endülüs’te özellikle Mülûkü’t-Tavâif döneminde ortaya çıkan küçük emirliklerle birlikte Hristiyan krallıkların bölgeye hâkim olmaya başlaması, İbn Hazm’da İslam’ı savunma ve koruma amacı oluşturmuştur.⁷³

Fakat dinler ve mezhepleri konu edildiği bu eserin asıl amacı, hak ile batılı ayırmak ve kurtuluşa erecek olan fırkanın Ehl-i Sünnet olduğunu göstermektir. Ehl-i Sünnet haricindeki fırkaların ise bidat ehli olduklarını açıklamaktır.

⁷¹ Bulut, “Giriş: İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, *el-Fasl*, C:I, s.131.

⁷² Bulut, “Giriş: İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, *el-Fasl*, C:I, s.104.

⁷³ Bulut, “Giriş: İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, *el-Fasl*, C:I, s.104.

2.3. Eserde Takip Edilen Metot

Konuları açısından dört bölümden oluşan *el-Fasl*'ın ilk üç bölümünde genel olarak dinler tarihi ağırlıklı konular işlenmiş, Hristiyan ve Yahudilerin kitaplarının tahrif edildiğini belirterek bu kitapların, kendi içerisinde barındırdığı çelişkilere dikkat çekmiştir. Dinler tarihini ele aldığı bu bölümlerde İbn Hazm'ın tarafsız davrandığını söylemek mümkünken, mezhepleri incelediği son bölümde aynı kanaati sürdürmek mümkün değildir. Çünkü belirttiğimiz gibi, bu eseri kaleme alma amacı, kurtuluşa eren fırkanın Ehl-i Sünnet olduğunu göstermektir. Dolayısıyla tarafsız bir yaklaşım sergilediğini söylemek söz konusu değildir.⁷⁴

Dinler tarihine dair konuları değerlendirirken kaynaklara müracaat eden ve karşılaştırmalı bir yöntem izleyen İbn Hazm, mezhepleri incelediği kısımda mezheplere dair bilgileri hangi kaynaktan aldığını belirtmemiştir. Sönmez Kutlu, bu sebeple İbn Hazm'ın bazı fırkalara kendilerine ait olmayan görüşler isnad ettiğini, onları haksız yere eleştirdiğini söylemiştir. Mezheplere dair bilgileri yalnızca şifahi olarak elde ederek bu alanda ün yapmış müelliflere de eserinde herhangi bir atıfta bulunmamıştır.⁷⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*'da mezhepleri, Ehl-i Sünnet'in görüşlerine bağlı olarak, kelami polemik yöntemle incelemiştir. Betimleyici bir yöntem izlememiş, mezheplere eleştirel ve taraflı yaklaşmıştır.⁷⁶

İbn Hazm'ın eserde kullandığı bir diğer metot, mezhepleri Ehl-i Sünnet'e yakınlığı ve uzaklığı açısından incelemesidir. Mürcie'den, Mu'tezile'den, Şîa'dan ve Hâricîler'den Ehl-i Sünnet'e en yakın olanları tespit etmiş, Ehl-i Sünnet ile bağdaştıramadığı grupları ise İslam dışı olarak addetmiştir. *el-Fasl*'da mezheplerin temel görüşlerine yer vererek etnik farklılıklar ve kabile asabiyeti gibi özelliklerin mezheplerin ortaya çıkışında hangi etkilere sahip olduğunu araştırmıştır.⁷⁷ Bu anlamda son bölümde bahsedeceğimiz, İbn Hazm'ın Hâricîler için yapmış olduğu zihniyet tahlili önem taşımaktadır.

⁷⁴ Bulut, "Giriş: İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", *el-Fasl*, C:I, s.106.

⁷⁵ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul, Dem Yayınları, 2016, s.103-105.

⁷⁶ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.107.

⁷⁷ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.109.

2.4. Eserin Tasnif Özellikleri

İslam Mezhepleri Tarihi müellifleri eserlerini kaleme alırken birçok tasnif yöntemi uygulamış, çoğunlukla yetmiş üç fırka hadisinden hareketle görüşlerini destekledikleri fırkanın kurtuluşa ereceğini, diğer fırkaların ise bidat ehli olduğunu göstermeyi amaçlamışlardır. Ebü'l- Hüseyin el-Malatî (v. 377/987) ve Abdülkahir el-Bağdâdî (v. 429/1037) gibi âlimler bu tasnifi kullanmışlardır. Diğer bir yandan Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (v.324/935-6) gibi, yetmiş üç fırka hadisini eserlerine tatbik etmemiş, yalnızca müntesibi olduğu mezhebin hak olduğunu ispatlamak amacıyla da müellifler birçok eser kaleme almıştır.⁷⁸

İbn Hazm eserini bu rivayete göre tasnif etmeyen ve hadisin isnadı açısından sahih olmadığını ifade eden bir Mezhepler Tarihi müellifidir. Ona göre bu rivayet, haberi vahidi kabul eden bir kimse açısından delil olarak kabul edilemez. Bu sebeple eserini tasnif ederken bu yöntemi kullanmayan İbn Hazm, eserinde kendisine has bir sistematik kullanmıştır. Örneğin mezhepleri anlatırken onları yalnızca art arda sıralamamış, mezhepleri öncelikle Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bidat olarak ikiye ayırmıştır. Daha sonra temel görüşlerini aktardığı Mürcie, Mu'tezile, Şîa ve Hâricîlerin Ehl-i Sünnet'e yakınlığını ve uzaklığını tespit ederek Ehl-i Sünnet temelli bir değerlendirme yapmıştır.⁷⁹

2.5. *el-Fasl*'da İslam Mezhepleri

İbn Hazm, İslam fırkalarını *el-Fasl*'da şöyle belirtmiştir: “İslâm dinini kabul eden (ana) fırkalar beş tanedir: Bunlar şu fırkalardır: Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şîa, Hâricîler. Bu fırkalardan her biri birçok fırkaya (alt gruba) ayrılmıştır.”⁸⁰ Müslümanların bazı temel konular üzerine fırkalara ayrıldığını söyleyen İbn Hazm, bu konuları tevhid, kader, iman, va'îd, imâmet ve tefaduliyet olarak zikretmiştir.⁸¹ Mezhepleri ise bu konu başlıkları altında değerlendirmiştir. Bu

⁷⁸ Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, s.108.

⁷⁹ Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, s.109.

⁸⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.16.

⁸¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II s.24.

konuda çok geniş araştırma ve değerlendirmeler bulunduğu⁸² için biz kısaca sadece konumuzun dayanağı olacak kadar temas edip kısa bilgi vereceğiz.

İbn Hazm *el-Fasl*'da mezhepleri ele alırken uyguladığı esas metot, mezheplerin Ehl-i Sünnet'e yakınlığını ve uzaklığını tespit etmektir. Bu mezheplerden bazıları Ehl-i Sünnet'e aşırı bir derece muhalefet ederken, bazıları ise daha az muhalefet etmiştir. İbn Hazm'ın Ehl-i Sünnet tarifi ise şu şekildedir:

“Ehl-i Sünnet, Ehl-i Hak'tır, onların dışındakiler ise Ehl-i Bid'at'tır. Buna göre Ehl-i Sünnet, öncelikle sahabîlerdir, sonra sahabenin yolunu tercih eden tâbiîn büyükleridir, sonra Ehl-i Hadis ve günümüze kadar nesiller boyu onlara uyan fakihler, ayrıca yeryüzünün doğusunda ve batısındaki insanlardan onlara uyan kimselerdir. Allah'ın rahmeti onların üzerine olsun.”⁸³

İbn Hazm'a göre Mürcie fırkası içerisinde Ehl-i Sünnet'e en yakın olan fakih Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit'tir. Onun Mürcie tanımı şu şekildedir: “Onlar iman, dil ve kalbin birlikte tasdiki; amellerin ise sadece iman rükünleri (kanunları) ve farzları olduğuna dair görüşleri benimseyen kimselerdir.” Bu firkadan Ehl-i Sünnet'e en uzak olan kimse ise Cehm b. Safvan, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî'nin taraftarlarıdır.⁸⁴

İbn Hazm, Mürcie fırkasının temel görüşünün ise iman ve küfrün isimlendirilmesi, mahiyeti ve vaîd konuları çerçevesinde oluştuğunu söyler. Onların kendi aralarında da bu konular hakkında fikir ayrılıklarına düştüklerini belirtir.⁸⁵

İbn Hazm, Mu'tezile'nin çeşitli fırkalara ayrıldığını bunlar arasından Ehl-i Sünnet'e en yakın olanın Hüseyin b. Muhammed b. en-Neccâr ve Bîşr b. Ğıyas el-Merîsî'nin taraftarları, Dırâr b. Amr'ın taraftarları olduğunu söylemektedir. En uzak

⁸² Konuyla ilgili birkaç çalışma şöyledir: Abdullah Yekta, “İbn Hazm'ın İtikadi Mezhepleri Tasnif Ve Tenkit Metodu”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2020; Akhmetov Gaziz, “İbn Hazm'ın Mezhepler Tarihindeki Yeri Ve El-Fisal Adlı Eserinde Mezhepleri Ele Alış Yöntemi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010; Mücahit Çayır, “İslam Mezheplerinde Tefaduliyet Tartışması: İbn Hazm Örneği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020.

⁸³ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.16. Ayrıca bkz. Galip Türcan, “İbn Hazm'a Göre Ehl-i Sünnet Kavramının İçeriği”, **Milel ve Nihal**, S:3, C:VI, 2009, s.81-95.

⁸⁴ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.11.

⁸⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.12.

olan ise Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın taraftarlarıdır.⁸⁶ Mu'tezile'nin temel görüşlerinin ise tevhid ve Allah Teâlâ'nın vasıflandırılması konusu üzerinde oluştuğunu söyler. Bununla birlikte onların kader, fık ve iman ile isimlendirme ve vaîd konuları hakkında da görüş beyan ettiklerini ifade eder:

“Mu'tezile ekolü Allah'ın kendisiyle vasıflandırılacağı sıfatlar konusunda Cehm b. Safvan, Mukâtil b. Süleyman, Eş'ariler ve Mürcie'den bazı kimse; Hişam b. Hakem, adı Muhammed b. Ca'fer el-Kûfî olan Şeytânüttâk ve Dâvûd el-Cevâribî ile paralel görüşler belirtmişlerdir.”⁸⁷

Hâricîlerden Ehl-i Sünnet'e en yakın olan grubu ise İbn Hazm, Abdullah b. Yezîd el-İbâzî el-Fezârî el-Kûfî'ye ta'bi olanlar olarak ifade eder. Temel görüşlerinin ise iman ve küfür konuları, iman ve küfrün mâhiyeti ve bu ikisiyle isimlendirilmesi, vaîd ve imâmet konuları etrafında oluştuğunu söyler.⁸⁸ Ona göre bir kimsenin şu konularda Hâricîlerle aynı görüşte olması o kimsenin Hâricî olması için yeterlidir:

“Bir kimse Tahkim'in reddedilmesi, büyük günah işleyenlerin tekfir edilmesi, zâlim imamlara isyan etmenin kabul edilmesi, büyük günah sahiplerinin cehennemde ebedî kalacakları ve Kureyş dışında birinin de imam olabileceği meselelerinde Hâricîlere muvafık görüş belirtirse, o kişi Hâricîdir. Söz konusu kimse bu esaslar dışında Müslümanların ihtilâf ettikleri meselelerde Hâricîlere muhalefet etmiş olsa bile o yine Hâricîdir. Zikretmiş olduğumuz hususlarda Hâricîlere muhalefet eden kişi ise Hâricî değildir.”⁸⁹

İbn Hazm'a göre Şîa içerisinde Ehl-i Sünnet'e en yakın olan kimseler, Hasan b. Sâlih b. Hayy el-Hemezânî'nin taraftarlarına intisap edenlerdir. Bu kimselerin imâmetin Hz. Ali'nin çocuklarına ait olduğunu ve imâmetin Kureyş'in hakkı olduğunu kabul ettiklerini söyler. Onlara göre, imâmete en layık olan kimse Hz. Ali'dir. İbn Hazm, Şîi fırkaların arasında Ehl-i Sünnet'e en uzak olan fırkanın ise İmâmiyye fırkası olduğunu belirtmiştir.⁹⁰

Şîa'nın temel görüşü, imâmet ve tefaduliyet konusu etrafında şekillenmiştir. İbn Hazm, bir kimsenin Şîi olmasını şu kıstaslara bağlamaktadır:

⁸⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.11.

⁸⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.12; Ayrıca bkz. Mehmet Dalkılıç, “İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mutezile”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S:10, 2004, s. 75-118.

⁸⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.14.

⁸⁹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.16.

⁹⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.12.

“Bir kimse Hz. Ali’nin (r.a.) Allah Resulü’den (s.a.) sonra insanların en faziletlisi olduğu ve imâmete en layık kişinin o ve ondan sonra evlatları olduğu meselesinde Şîa’ya muvafık görüş belirtirse o kişi Şîî’dir. O kişi bu hususlar dışında Müslümanların ihtilâf ettikleri meselelerde Şîîlere muhalefet etmiş olsa bile Şîî’dir. Eğer zikretmiş olduğumuz hususlarda (yani Ali’nin imâmeti konusunda) onlara muhalefet ederse Şîî değildir.”⁹¹

⁹¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.14; Ayrıca bkz. Mehmet Dalkılıç, “İbn Hazm’a Göre Şîa”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S:14, 2006, s. 147-172.

BİRİNCİ BÖLÜM
HZ. ALİ'NİN HALÎFELİĞİ/İMÂMETİ MESELESİ

1.1. HZ. ALİ’NİN İMÂMETİ MESELESİ

Hız. Ali’nin hilâfeti döneminde yaşanan ihtilâflar, temelde Hız. Osman dönemine dayanmaktadır.¹ Bu dönem bizim de çalışmamızın ana noktasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla ilk olarak Hız. Osman’ın masum olarak öldürölüp öldürölmediğı meselesine yer verilmesi konumuzun anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Zira bu konu hakkında İbn Hazm’ın neler söylediğı bizi yakından ilgilendirmektedir. İbn Hazm’ın çok ciddi bir Emevi bağıllığı olduğı, Endölüs Emevi yapılanmasına karşı çok ciddi bir sevgisi olduğı bilinmektedir. Bundan dolayı Hız. Osman’ın öldürölmesi hadisesinde onlara karşı tavrı araştırmamız açısından önem arz etmektedir.

1.2. HZ. OSMAN’IN ÖLDÜRÖLMESİ HADİSESİ

İbn Hazm’ın, İslam Mezhepleri tarihçiliğı ve metodu diğerklerinden farklıdır. O bir mezhep ya da onun alt fırkalarını tarihsel süreçlerini anlatmaz. Onun bütün meselesi Müslümanlar arasında fitneye neden olan veya olabilecek olan meseleleri vuzuha kavuşturmaktır. Bunu öncelikli olarak Endölüs Müslüman toplumu için gerekli görür. Bu yüzden Hız. Osman’ın şehit edilmesini başından sonuna kadar belli bir anlatım içinde bulmak mümkün değildir. Bunun yerine sorunlu gördüğü meseleleri söz konusu eder ve çözüme kavuşturur. Bu meselede de aslında büyük bir tartışma konusu olan husus Hız. Osman’ın sahipsizliğı, Müslümanların cesaretsizliğı ve dönemin olaylarının ashabı halifeden tamamen uzaklaştırdığı düşüncesidir.

el-Fasl’da İbn Hazm’ın ilk olarak Hız. Osman hakkındaki ifadelerine baktığımızda, o Hız. Osman’ın hilâfedinin Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer’in hilafeti gibi sahih olduğunu söylemekte ve ona itaat etmenin gerekliliğine dair delil bulunduğunu ifade etmektedir.² Akabinde Hız. Peygamber’in vefatından sonra sahabenin fazileti

¹ Bkz. Muhammed Ragıp Kaplan, “Vâsıl b. Atâ ve Sahabe Dönemi Siyasi Olaylarından Hız. Osman’ın Öldürölmesi ile Cemel Savaşını Değerlendirme Biçimi”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, 2019, C: XI, S:23, s. 395-412; Osman Dertli, “Mezhepsel Kırılmaların Başlangıç Noktası Olarak Hız. Osman Dönemi”, **Gerilim ve Çatışma Arasında Mezhep-Mezhep Sosyolojisi-**, 2017, s. 103-123.

² İbn Hazm, **el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihal**, çev. Halil İbrahim Bulut, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017, C:III, s.224.

konusuna yer verir ve Hz. Osman ile Hz. Ali'nin faziletini değerlendirir. Çeşitli yönlerden Hz. Osman'ın, Hz. Ali'den daha faziletli olduğunu ifade etmektedir:

“Gönlümüze düşen görüş, Osman'ın Ali'den daha faziletli olduğudur. En doğrusunu Allah bilir. Çünkü o ikisinin faziletleri, ekseriyetle birbirine denk gelmektedir. Nitekim Osman daha fazla Kur'an okurdu, Ali'nin de fetva ve rivayetleri daha çoktu. Aynı zamanda Ali'nin kıraatte büyük bir payı vardı, Osman'ın da fetva ve rivayetlerde önemli bir payı vardı. Ali'nin bizzat savaşlarda önemli bir konumu vardı. Sonra Rıdvan Biatı'nda Hz. Peygamber (s.a.), Osman'ın sağ eli yerine kendi mübarek sol eline biat etmek suretiyle Osman'ın eşsiz bir konumu vardır. Yine Osman'ın iki hicreti, kadim bir önceliği, övülen ve çok değerli bir hısımlığı vardır.”³

İbn Hazm, bu belirttiği özelliklere ek olarak, Hz. Osman'ın Bedir Savaşı'na katılmamasına rağmen yüce Allah tarafından ecrinin verildiğini ve Bedir Savaşı'na katılanlardan sayıldığını söyler. Hz. Osman'ın da Hz. Ali gibi büyük fetihlerinin olduğunu ve Hz. Ali'den farklı olarak Müslümanların kanının akmasına neden olmadığını ifade eder.⁴ Daha sonra onun *el-Fasl*'da, Cemel ve Sıffin Savaşlarına katılanları tasdik edenlerin görüşleri içerisinde, Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesine yer verdiğini görmekteyiz. Bu kısımlarda ise kendi görüşünü belirtmekten ziyade zikrettiği grubun iddialarını aktarmaktadır. Bu bağlamda bu grubun dile getirdiği ilk iddia, Hz. Osman'ın haksız olarak öldürüldüğü ve onu öldürenlere kısas uygulanması gerektiğidir. Delil olarak ise, “*Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın dokunulmaz kıldığı cana kıymayın. Bir kimse haksızlıkla öldürülürse velisine yetki verdik; ancak o da öldürme hususunda sınırı aşmasın; çünkü o, yeterince yardıma mazhar olmuştur.*”⁵ ayeti ile “*İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın.*”⁶ ayetini gösterirler.⁷

Bu grup Hz. Osman'ın, hilafeti döneminde bazı yanlış uygulamalarda bulunduğunu fakat bu durumun onun öldürülmesini helal kılmadığını söylemektedir. Bilindiği üzere Hz. Osman'ın ilk altı yılı için iyi bir hilâfet dönemi olduğu değerlendirilmesi yapılmakla birlikte, ikinci altı yıllık dönem için aynı kanaatte bulunulmamıştır. Onun hilâfetinin ilk zamanlarında İslam'a davetlerin sürdüğü,

³ İbn Hazm, *el-Fasl*, C:III, s.342.

⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, C:III, s.342.

⁵ İsrâ 17/33.

⁶ Mâide 5/2.

⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, C:III, s.362.

fetihlerin arttığı, beytülmalın dolduğu, halifenin insanlarla iyi ilişkiler içinde olduğu belirtilirken, daha sonra Ümeyye oğullarından akrabalarının halka kötü muamelede bulunduğu ve halifenin felaketine neden olacak yanlışlıklara öncülük ettikleri ifade edilmektedir.⁸ İbn Hazm'ın zikrettiği bu grubun Hz. Osman'ın yanlış uygulamalarına verdiği gerekçeler şöyledir. Onlar ilk olarak, Hz. Osman'ın mallarından arta kalanları kendisine ayırmasının eleştirildiğini söylemişlerdir. Fakat onlara göre, bunu reddetmek belli bir kişiye vacip değildir. İkinci olarak ise Hz. Osman'ın yakınlarını yönetici yapması eleştirilmiştir.⁹ Kaynaklarda Hz. Osman'ın, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i barındırıp Mısır'a vali tayin ettiği ve Abdullah b. Âmir'i Basra'ya vali tayin ettiği belirtilir.¹⁰

Bu gruba göre, aynı zamanda Hz. Osman, bu yöneticiler hakkında şikâyet geldiğinde onları azletmiş, hak edenlere de had cezasını vermişti. Hz. Osman'ın insanların tepkisini çeken başka bir uygulaması ise Hz. Peygamber'in Medine'den kovduğu Ebû Mervân el-Hakem b. Ebi'l-Âs'ın Medine'ye gelmesine izin vermesiydi. Bu eleştiriye ise, Hz. Peygamber'in zorunlu bir had cezası olmaksızın Hakem b. Ebi'l-Âs'ı sürgüne gönderdiği, bu günahın cezasının sürgünü gerektirdiği ve onun tövbesini kabul olduğu, dolayısıyla bu cezanın ondan düştüğü ve istediği yere gidebileceği şeklinde cevap vermişlerdir. Aynı şekilde Hz. Osman'ın Ammâr b. Yâsir'e beş kırbaç vurması ve Ebu Zerr'i Rebeze'ye sürgün etmesi gibi uygulamalarının da onun öldürülmesini helal kılmayacağını belirtmişlerdir. Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katillerini barındırmasını, Hz. Peygamber'in haremde haksız bir şekilde kan dökülmesini en büyük olay olarak kabul etmişlerdir.¹¹ İbn Hazm daha sonra *el-Fasl*'da, Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesine yer vermektedir. Onun bu hadise hakkındaki ifadelerine yer vermeden önce bu duruma sebebiyet veren olaylardan kısaca bahsetmenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Zikrettiğimiz gibi Hz. Osman'ın son dönemindeki bazı icraatları, insanlar arasında hoşnutsuzluk oluşturmuştu. Bunlar arasında Hz. Osman'ın Kûfe valisi

⁸ İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 2007, s.439.

⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, C:III, s.362-364.

¹⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017, C:I, s.62; Şehristânî, *Milel ve Nihal: İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, çev. Mustafa Öz, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2016, s.37.

¹¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, C:III, s.364.

olarak atadığı Velid b. Ukbe hakkında had cezasını ertelemesi de yer almaktaydı. Hz. Osman göreve geldiğinde, Kûfe valisi olarak kardeşi Ukbe'nin oğlu Velid'i atamıştı. Fakat Hz. Osman'a, Velid b. Ukbe'nin içki içtiğine dair bazı şikâyetler geldi. Hz. Osman ise bu şikâyetlerin hiçbirini dikkate almayıp onları geri çevirdi. Bir gün Velid b. Ukbe içkiyi çok kaçırmış bir halde camiye gelerek cemaate imamlik yaptı. Sabah namazının farzını dört rekât olarak kıldırıldı ve cemaate dönüp, *“Daha fazla kıldırayım mı?”* diye sordu. Bunun üzerine Kûfeliler yeniden Hz. Osman'a gelerek şikâyetlerini yenilediler. Hz. Osman, Velid b. Ukbe'yi Medine'ye getirtip Hz. Ali tarafından cezasını tatbik ettirdi ve Kûfe valiliğinden azletti. Burada insanların ve Hz. Ali'nin Hz. Osman'a yönelttiği eleştiri, kendisine daha önce söylenilmesine rağmen, Velid b. Ukbe'yi görevde tutmaya devam etmesi oldu. Nitekim onu görevden alabilmesi ancak yapılan ısrarın sonucunda gerçekleşti.¹²

Bununla birlikte, 29/650 senesinde Hz. Osman'ın insanlara hac yaptırdığından ve Mina'da kendisi için bir çadır kurdurttuğundan bahsedilir. Hz. Osman, Mina'da ve Arafat'ta, Hz. Peygamber ve ilk iki halifenin aksine namazı dört rekât kılmıştı. Bu duruma sahabe itiraz etmiş, Hz. Ali, Hz. Osman'a, *“Peygamber'den yeni bir rivayet mi meydana çıktı, ahddinden beri böyle kılınagelmektedir. Sen, Rasul-i Ekrem'in, Ebû Bekir'in ve Ömer'in iki rekât kıldıklarını gördün. Sen de hilâfetlerinin başlarında öyle kıldın.”* demiş, bunun üzerine Hz. Osman, *“Bu benim fikrim ve içtihadımdır.”* cevabını vermişti.¹³

Kûfe, Basra ve Mısır'da bulunan muhalif gruplar, Hz. Osman'ı ve onun tayin ettiği valileri eleştirerek insanları halifeye karşı isyana davet ediyorlardı. Bu muhalif gruba karşı Hz. Osman, vilayetlere müfettişler göndererek buralardaki durumu öğrenmeye çalıştı. Daha sonra ise 33 (654) yılında hac dönüşünde valilerini Medine'ye çağırıp onlarla görüş alışverişi yaptı. Valilerden de itidalli davranmalarını ve fitneden uzak durmalarını istedi. Muâviye b. Ebû Süfyân, bu fitne hareketinden Hz. Osman'ı korumak için, onu bir süre Suriye'ye götürmek istedi. Yönetime karşı

¹² İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994, C: VII, s.256; Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ**, haz. Mahir İz, y.y., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, C:II, s.285-289; Harun Yıldız, **Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2010, s.44-45.

¹³ Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ** C:II, s.234; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VII, s.253-254.

ilk başkaldırı Kûfe’de meydana geldi. Eşter en-Nehaî ve beraberindekiler, Vali Saîd b. As’ın yolunu kestiler ve Kûfe’ye girmesine engel oldular. Daha sonra halifeden onun yerine Ebû Musa el-Eş’arî’yi atamasını talep ettiler. Bu ilk isyandan sonra Mısır ve Basra’daki isyancılar da valilere yönelik şikâyetlerini açıktan dile getirmeye başladı. İlk olarak Mısır’dan bir grup, daha sonra 600-1000 kişi arasında üç grup halifeye şikâyet için Medine’ye geldi.¹⁴

Hiz. Ali, isyancıların iddialarını cevaplayarak onları memleketlerine gönderdi. Fakat Mısırlılar, memleketlerine döndükten sonra Medine’deki vaziyetin değişmediğini haber aldılar, bunun üzerine ikinci kez Medine’ye gitmek üzere gruplar halinde yola çıktılar. Onlara ek olarak, 35/656 yılında hac bahanesiyle Kûfe’den ve Basra’dan da gruplar halinde Müslümanlar Medine’ye geldi.¹⁵ Bir rivayete göre ise, Mısırlıların Hiz. Osman’dan valileri Abdullah b. Sa’d b. Ebû Serh’in azledilmesini istemelerinin üzerine Hiz. Osman da Mısır valisi olarak Muhammed b. Ebû Bekir’i tayin etmişti. Fakat Muhammed b. Ebû Bekir ve beraberindekiler Mısır’a doğru giderken yolda halife tarafından gönderildiğini söyleyen bir köleye rastladılar ve bu kölenin üzerinde önceki Mısır valisi Abdullah b. Ebû Serh’e yazılmış, halifenin Muhammed b. Ebû Bekir’i azlettiğine ve öldürülmesini emrettiğine dair bir mektup buldular. Bunun üzerine beraberindekilerle birlikte Medine’ye geri dönen Muhammed b. Ebû Bekir, mektubu Hiz. Ali, Hiz. Talha, Hiz. Zübeyr gibi sahabeler huzurunda açıp okuttu.¹⁶ Mısırlı âsiler ve sahabenin ileri gelen kimseleri Hiz. Osman’a bu mektubu sorduklarında Hiz. Osman, böyle bir mektup yazmadığını belirtti.¹⁷ Kaynaklarda bu mektubun sahte olduğu, Hiz. Osman tarafından yazılmadığı ifade edilir. Hiz. Osman’ın mührünün Mervan b. Hakem’de bulunduğu ve mektuptaki yazının ona ait olduğu, dolayısıyla mektubu Mervan’ın

¹⁴ İsmail Yiğit, “Osman”, *DİA*, C: XXXIII, 2007, s.440-441.

¹⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Bahar Yayınları, 1985, C:III, s.178; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, C:II, s.340; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, C:VII, s.286-287.

¹⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, C:I, s.69-70; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, C:VII, s.305; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, C:II, s.348-349.

¹⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, C:I, s.73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, C:VII, s.305-306; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, C:II, s.350.

yazdığı belirtilmektedir.¹⁸ Daha sonra ise muhalifler mektubu Mervân b. el-Hakem'in yazmış olabileceğini iddia ederek, Hz. Osman'dan onu kendilerine teslim etmesini istediler. Fakat Hz. Osman onların bu teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Hz. Osman'ı kırk gün süren bir muhasara altına aldılar.¹⁹ Hz. Osman'ı kuşatan Mısırlıların 600 kişi olduğu; bunların başında, Abdurrahman b. Udeys el-Belevî, Kinâne b. Bişr b. Attâb el-Kindî ve Amr b. el-Hamık el-Huzâi'nin bulunduğu belirtilmiştir. Kûfe'den gelen 200 kişinin lideri, Mâlik b. el-Eşter en-Nehaî, Basra'dan gelen 100 kişinin reisinin ise Hukeym b. Cebele el-Abdî olduğunu ifade edilir.²⁰

Âsiler kuşatmanın son on gününde Hz. Osman'ın evinden dışarı çıkmasına izin vermeyerek, onun halifelik makamından vazgeçmesini istediler. Hz. Osman ise, *“Ben Allah'ın bana giydirdiği bir gömleği çıkarmam. Ancak hoşlanmadığı diğer şeylerden vazgeçerim.”* diye cevap verdi. Hz. Osman'ın bu sözünden yola çıkılarak onun yönetimini kendisini seçen halka değil de Allah'a isnad etmesinin sorunlu bir yaklaşım olduğu yorumu yapılır. Nitekim hilâfet Allah'ın tayini ile değil Müslümanların seçmesiyle gerçekleşmektedir.²¹ Daha sonra ise isyancılar halifenin evine su gönderilmesini de yasakladılar, Hz. Ali'nin ve Hz. Peygamber'in hanımı Ümmü Habibe'nin Hz. Osman'a su ulaştırma teşebbüslerine de engel oldular. Fakat bir süre sonra gizli bir şekilde su temin edilmesi sağlandı.²²

İbn Hazm, Mısırlıların Hz. Osman'ın evini kuşattığını, Hz. Osman'dan Mervan b. Hakem'i kendilerine teslim etmesini istediklerini ifade eder. İbn Hazm'a göre, Hz. Osman, Mervan b. Hakem'i teslim etmesi durumunda bir delil gerekmeksizin öldürüleceğini bildiğinden onların bu isteklerine karşı koymuştu. Hz. Osman'ın yanında Hz. Ali'nin oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in, Abdullah b.

¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ**, C:II, s.350; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VII, s.305-306.

¹⁹ Halis Demir, “Meşruiyet Açısından Hz. Osman'ın Öldürülmesinin İncelenmesi”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008, C: 6, S: 11, s. 77-119.

²⁰ İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâtî'l-Kebir**, çev. ed. Adnan Demircan, İstanbul, Siyer Yayınları, 2015, s.77-78.

²¹ Sabri Hizmetli, “Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1985, C: XXVII, s. 149-176.

²² İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, VII, s.307; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakât**, C:III, s.76.

Zübeyr'in, Muhammed b. Talha'nın, Ebû Hüreyre'nin, Abdullah b. Ömer olmak üzere sahabeden yaklaşık 700 kişinin bulunduğunu söyler.²³ Kaynaklarda Hz. Osman'ın, kendisini korumaya çalışan bu kimselerin hayatlarını tehlikeye atmamak için, onlardan isyancılarla kesinlikle savaşılmaması konusunda söz aldığı ifade edilir. Aksi durumda, Hz. Osman'ın yanındaki kimselerin isyancılara üstünlük sağlayacakları aşikârdır.²⁴

İbn Hazm, isyancıların Hz. Osman'ın evine, komşusu İbn Hazm el-Ensârî'nin çatısından atlayarak içeri girdiklerini ve Hz. Osman'ı burada şehit ettiklerini ifade eder. Bu durumdan kimsenin haberinin olmadığını da belirtir.²⁵ Kaynaklarda, Muhammed b. Ebû Bekir, Hz. Osman'ın sakalından tutarak, “*Muâviye sana fayda etmedi. İbn Âmir ve Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh de sana fayda etmedi.*” demesinin üzerine Hz. Osman, “*Baban bu halimi görseydi benim için ağlar, senin haline de üzüldü.*” dediği aktarılır. Muhammed b. Ebû Bekir, bu söz üzerine mahcup bir vaziyette oradan ayrıldı. Hz. Osman'ı öldürmek üzere gelen asiler, daha sonra Hz. Osman'a, eşlerinin yanında işkence ettiler. Eşi Nâile'nin, asilerin Hz. Osman'a saldırmasını önlemek amacıyla kılıcı tutmaya çalıştığında parmakları kesildi.²⁶ Hz. Osman, 35/656 yılının on sekizinci cuma günü ikindi namazı vakti asiler tarafından şehit edildi.²⁷ İbn Sa'd, Hz. Osman'ı öldürenlerden birinin “*Osman'ın kanı helal olacak da malı helal olmayacak, öyle mi?*” diye söylediğini, bunun üzerine eşi Nâile'nin, “*Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki siz hırsızsiniz. Ey Allah'ın düşmanları! Osman'ın kanıyla ilgili işlediğiniz cinayet bundan daha büyüktür. Vallahi siz çok oruç tutan, bir rekâtta Kur'an'ın tümünü okuyan ve çok namaz kılan birisi olduğu halde onu öldürdünüz.*” dediğini aktarmıştır.²⁸

Şehristânî, Muâviye b. Ebû Süfyân başta olmak üzere onun atadığı valilerinin, Hz. Osman şehit edilirken onun yanında olmadıklarını ve evinde mazlum

²³ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.378.

²⁴ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, C: VII, s.307; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakât**, C:III, s.76.

²⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.378.

²⁶ İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakât**, s.79-80; İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, C:I, s.77-78; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, C:III, s.184-185.

²⁷ Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ**, C:II, s.355.

²⁸ İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakât**, C:III, s.81.

olarak şehit edildiğini belirtir.²⁹ İbn Hazm'ın buradaki tavrı çalışmamız açısından önemlidir. Onun, Hz. Osman'ın katillerine ve onun öldürülmesinden memnun olanlara lanet ettiği görülmektedir. Sahabeden kimsenin Hz. Osman'ın öldürülmesine razı olmadığını, zira onların böyle bir plandan dahi haberlerinin olmadığını söyler. İbn Hazm'a göre, Hz. Osman haksız olarak öldürülmüştür. Nitekim ortada Hz. Osman'ın kanının dökülmesini gerektirecek bir durum yoktur.³⁰ İbn Hazm daha sonra Hz. Osman'ın cenazesinin üç gün çöplükte bekletildiği iddiasını değerlendirir. Ona göre Hz. Ali'nin ve sahabenin Hz. Osman'ın cenazesini üç gün çöplükte bıraktıkları ve gömmedikleri iddiası mutlak bir iftira ve yalandır. Kâfir ve fasık bir kimse için bile böyle bir şey düşünemeyiz. Ona göre, Hz. Ali'nin nezdinde Hz. Osman kâfir veya fasık olsaydı, onun Müslümanlar hakkındaki hükümlerini feshetmesi gerekirdi. Fakat o bunu yapmadı. Dolayısıyla Hz. Ali'nin nezdinde Hz. Osman mümindir.³¹ İbn Hazm, Hz. Osman'ın akşam vakti öldürüldüğünü ve aynı gece defnedildiğini büyük bir titizlikle ifade etmiştir. Nitekim cenaze olayının detayına girerek iştirak edenlerden bir kısmının isimlerini zikretmektedir. Bu çerçevede Hz. Osman'ın cenazesinde Cübeyr b. Mu'tim (v.59/679), Ebu'l-Cehm b. Huzeyfe (v.70/690), Abdullah b. Zübeyr (v.73/692), Mukrim b. Siyad ve sahabeden bir topluluğun bulunduğunu açıkça belirtir.³²

1.3. HZ. ALİ'NİN HİLÂFETE GELİŞİ

Hz. Ali'nin nesebi, Ali b. Ebî Tâlib b. Abdülmüttâlib b. Haşim b. Abdimenaf b. Kusayb. Kilab b. Murre b. Ka'b b. Lüey el-Kureşî el-Hâşimî şeklindedir.³³ Babası Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib, annesi Fatıma bint Esed b. Hâşim'dir.³⁴ Hz. Ali

²⁹ Şehristânî, **Milel ve Nihal**, s.37; Ayrıca bkz. Ramazan Önal, "Hz. Osman Şehadetinden Sorumlu Tutulan Sahabiler ve Bu Olaydan Sonra Akıbetleri", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, 2019, C: XI, S: 25, s. 1300-1317.

³⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.378.

³¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, 380.

³² İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.380; Farklı değerlendirmeler için ayrıca bkz. Murat Akarsu, **Kabile Bürokrasisi Ve Hz. Osman: Katline Sessiz Kalınan Halife**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015; Ahmed Ağırakça, **Hz. Osman**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1984.

³³ İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakât**, C:III, s.17; İbn Hacer el-Askalânî, **el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995, C:IV, s.464; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, C:VII, s.522; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Ğâbe**, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1433/2012, C:IV, s.87-88.

³⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-eşraf**, nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1417/1996, C:II, s.345; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, C:III, s.404.

hem annesi hem de babası tarafından Kureyş kabilesinin Ben-i Haşim kolundandır.³⁵ Kaynaklarda bi'setten on sene önce (m.600) Mekke'de doğduğu zikredilmektedir.³⁶ Annesi Fatıma bint Esed, Hz. Ali'ye küçükken "Haydar" lakabını vermiştir.³⁷ Hz. Ali'nin ünvanı ise Emîru'l-Mü'minîn'dir.³⁸ Künyesi ise en büyük oğlu Hz. Hasan'a nispetle "Ebu'l-Hasan"dır.³⁹ Kendisine bizzat Hz. Peygamber tarafından verilen "Ebû Turâb" diye başka bir künyesi daha bulunmaktadır.⁴⁰

Hz. Ali Tebük Gazvesi hariç Hz. Peygamber'in bütün seferlerine katılmış, birkaç seriyyede ise Hz. Peygamber'in görevlendirmesiyle bizzat komutanlık yapmıştır. İbn Sa'd, Hz. Ali'nin her gazvede Hz. Peygamber'in sancağını taşıyan kimse olduğunu belirtir.⁴¹ Mekkeli Müşrikler ile Medineli Müslümanlar arasında 6/628 yılında yapılmış bir barış antlaşması olan Hudeybiye Antlaşması, Hz. Ali tarafından kaleme alınmıştır.⁴² Yemen Seriyesi'ne bizzat Hz. Peygamber tarafından seriye komutanı olarak gönderilmiştir.⁴³ Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde fetih hareketlerinde bir görev almamıştır. Yalnızca irtidat hareketlerinde tahsis edilen bekçi ve muhafızların başında duran komutanlardan biri olarak vazifelendirilmiş ve irtidat hareketlerinde Hz. Ebû Bekir ile birlikte Zü'l-Kassa'ya gitmiştir.⁴⁴ Fetih hareketlerinin oldukça yoğun olduğu Hz. Ömer döneminde Hz. Ömer ona yalnızca halife vekâleti vermiş ve onu Medine baş kadısı olarak tayin etmiştir.⁴⁵

Hz. Osman'ın hilafeti döneminde benzer bir şekilde askeri bir görev almamıştır. İslam tarihinde el-Fitnetü'l-Kübrâ olarak adlandırılan Hz. Osman'ın şehid edilmesi hadisesi hicretin otuz beşinci senesinde vuku bulunca Müslümanlar tarafından Hz. Ali, halife olarak seçilmiştir. Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in de aralarında

³⁵ Hayati Ülkü, **Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi**, İstanbul, Çile Yayınevi, 1982, s.372.

³⁶ İbn Hacer el-Askalânî, **el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe**, C:IV, s.464.

³⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-eşrâf**, C:II, s.345; Ethem Ruhi Fırlı, **İmam Ali**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, s.1.

³⁸ Ülkü, **Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi**, s.372.

³⁹ İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakât**, C:III, s.17.

⁴⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-eşrâf**, C:II, s.345-346; Yaşar Kandemir, "Ebû Turâb", **DİA**, C:X, 1994, s.243.

⁴¹ İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakât**, C:III, s.23.

⁴² İbn Şihâb ez-Zührî, **el-Meğâzî**, çev. Mehmet Nur Akdoğan, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016, s.39.

⁴³ İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakât**, C:III, s.23.

⁴⁴ Taberî, **Tarih-i Taberî**, C:III, s.352; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VI, s.442-475.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-Tarih**, C:II, s.412; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VII, s.61.

bulunduğu sahabe, muhacir ve Ensar'dan oluşan kalabalık bir grup Hz. Ali'ye gelerek Benî Mâvzin'e ait bir bahçede hurma ağacının altında insanlar ona biat etmişlerdir. Ardından Hz. Ali bu işin gizli olmaması gerektiğini söyleyerek mescide gitmiş, ona Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Sa'id b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Ammar b. Yâsir, Üsâme b. Zeyd, Huzeyme b. Ebû Eyyub el-Ensârî, Muhammed b. Mesleme, Zeyd b. Sâbit, Huzeyme b. Sâbit ve Medine'de bulunan sahabîler biat etmiştir.⁴⁶ Kûfelilere göre Hz. Ali'ye ilk biat eden kimse Eşter en-Nehaî'dir.⁴⁷ Fakat genel kabul ise ona ilk biat eden kişinin Hz. Talha olduğudur. Ondan sonra Ensar ve ardından da halk biat etmiştir.⁴⁸

1.3.1. İbn Hazm'a Göre Hz. Ali'nin İmâmeti ve Fazileti

İbn Hazm, Hz. Ali'nin imameti konusunu değerlendirirken ilk olarak, imâmetin farz olduğunu, adil bir imama itaat etmenin vacip olduğunu dile getirir. Farzın ortadan kaldırılması mümkün olmadığı için, mevcut imam vefat ettiğinde yerine bir halîfenin seçilmesinin farz olduğu görüşündedir. Nitekim ona göre bu durum, Hz. Osman'ın vefatının ardından da aynı minvalde cereyan etmiştir. Müslümanlar ölen halîfenin yerine yeni bir halife seçmek için harekete geçmiş, Hz. Ali insanlar arasında öne çıkmış ve insanlar ona biat etmiştir. İbn Hazm, Hz. Ali'den önce kimseye biat edilmemiş olması ve onun hilâfetini eleştiren kimsenin bulunmamasının Hz. Ali'nin imâmetinin gerekliliğine ve ona biat edilmesi gerektiğine dair en açık delili olduğunu söyler.⁴⁹ Ona göre, imam öldükten sonra üç günden fazla yeni bir imama biat etmeden durmak caiz değildir. Bu konuda sahabenin icması vardır. Hz. Peygamber'in bu minvalde, *“Her kim boynunda bey'at olmadığı halde ölürse, cahiliye ölümü ile ölmüş gibi olur.”* hadisi mevcuttur.⁵⁰

İbn Hazm'a göre Hz. Ali hakkıyla imamdır ve ondan vefatına kadar biatini bozacak herhangi bir durum ortaya çıkmamıştır. Hz. Ali, daima adaletli, işinde ciddi,

⁴⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, C:III, s.32.

⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C:VII, s.366.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, s.83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C:III, s.196; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C:VII, s.365.

⁴⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, C:III, s.374-736.

⁵⁰ İbn Hazm, *el-Dürre fi mâ yecibu i'tikâduhu*, thk. Abdülhak et-Türkmani, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2009, s.499; İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr fi şerhi'l-Mucellâ bi'l-ihisâr*, thk. Hasan Abdülmennan, Amman, Beytü'l-Efkari'-Devliyye, 2003, s.1534.

takva sahibi bir kimsedir ve ondan hayır dışından bir şey zuhur etmemiştir. Nitekim aynı şekilde Hz. Talha, Hz. Zübeyr gibi imamete layık olan bir kimseye de öncesinde biat edilseydi bu Hz. Ali için ve diğer kimseler için zorunlu ve gerçek bir biat olurdu. İbn Hazm, ileride kendisine karşı savaşanlar içerisinde ele alacağımız Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in de aslında Hz. Ali'nin hilâfetini hiçbir zaman geçersiz kılmadıklarını belirterek onların Hz. Ali'nin imâmetinin değerini düşürecek herhangi bir ifade kullanmadıklarını söyler ve kendisinden başka bir kimseye de biat etmediklerinin altını çizer.⁵¹ Hz. Ali'nin imâmeti konusundaki görüşlerini, temel olarak Şii fırkaların ortaya attığı iddialar ve kendisinin bu iddialara verdiği cevaplar çerçevesinde aktarmaktadır. Fakat *el-Fasl*'da Hz. Ali'nin imameti konusuna değinmeden önce ilk olarak imamet kavramını belirli yönleriyle söz konusu ettiği görülmektedir. Daha sonra bu bağlamda Hz. Ali'nin hilafeti konusunu tartışır. Bu nedenle biz de ilk olarak onun bu kavramı nasıl ele aldığını aktarmayı, ardından ise Hz. Ali'nin imameti konusundaki görüşlerine yer vermeyi planlıyoruz.

İmâmet kelimesi sözlük anlamı itibariyle “öne geçmek, bir topluluğa önderlik etmek” anlamlarına gelmektedir. İmâmet, Müslümanların liderliği anlamına gelirken, imam da “ümmeğin liderliğini, idaresini üstlenen kimse” manasındadır.⁵² İstilah anlamı olarak ise “*dini ve dünyevi işlerde peygamber adına umuma başkanlık yapmak*” olarak tanımlanmıştır.⁵³ İlk dönemde birçok noktada ihtilâfa düşen Müslümanlar, imâmet konusunda da benzer bir ihtilâf yaşamışlardır. Bu ihtilâf günümüzde de halen geçerliliğini korumaktadır.⁵⁴ Ebü'l-Feth eş-Şehrîstânî (v. 548/1153) *Milel ve Nihal*'de İslam ümmeti arasındaki en büyük anlaşmazlığın bu

⁵¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, C:III, s.376.

⁵² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, Dâru Sâdır, t.y., C:XII, s.26-27; Mütercim Asım Efendi, *el-Okyânusü'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, ed.Mustafa Koç, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, C:V, s.802-803; İbrahim Medkûr v.d., *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Kahire, Mektebetü's-Şurûkid-Devliyye, 2004, C:I s. 27.

⁵³ Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Makâsıdu'l-Kelâm fi 'akâidi'l-İslâm*, çev. İrfan Eybil, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, s.736.

⁵⁴ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlı, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014, s.16; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-Musallîn*, haz. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, s.40-42; Neşvân el-Himyerî, *el-Hürû'l-în*, nşr. Kemâl Mustafa, Beyrut, Dâru'l-Âzâl, 1985, s.212; Ethem Ruhi Fırlı, *İmâmiyye Şıası*, Ankara, Selçuk Yayınları, 1984, s.23.

konuda olduğunu söylemiş, İslam'da dini hususların hiçbirinde imâmet konusunda olduğu kadar tarafların birbirine karşı silaha sarılmadığını ifade etmiştir.⁵⁵

Ulema tarafından detaylı bir şekilde ele alınan imâmet kavramı, İbn Hazm (v. 456/1064) tarafından da derin tahlillere tabi tutulmuştur. İbn Hazm ilk olarak halife kelimesini, “*kişinin kendisi yerine halef olarak bıraktığı, ardından gelen ve kendisini takip eden kimse*” olarak tanımlar. Ona göre, Allah'ın hükmünü uygulayan, Hz. Peygamber'in getirdiği şeriata göre Müslümanları yöneten adil bir imama itaat vaciptir. Ehl-i Sünnet, Mürcie, Mu'tezile, Şia ve Hâricîler de imâmetin gerekliliği konusunda ittifak etmiştir. İmâmetin gerekliliğine dair Kur'ân-ı Kerim'de, “*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de.*”⁵⁶ ayeti gibi bu konu ile ilgili Kur'an ve Sünnet'te çeşitli deliller bulunduğunu söyler.⁵⁷

Daha sonra en iyi Kur'an okuyan kimsenin Arap yahut acem olması farketmeksizin namazda imam olabileceğini, fakat hilafet makamına yalnızca Kureyş'ten bir kimsenin layık olduğunu ifade eder.⁵⁸ Ona göre bu konuda Ehl-i Sünnet, Şia, Mutezile'den bir kısım ve Mürcie'nin çoğunluğu, imâmetin Kureyş'ten, Fihri b. Mâlik'in⁵⁹ soyundan gelenlerde olması gerektiği konusunda görüş birliğindedir. Hâricîlerin bir bölümü, Mutezile ve Mürcie'nin bir kısmı ise imamın Kur'an ve Sünnet'ten hüküm veren bir kimse olmasının öncelikli şart olduğunu ileri sürerler. İbn Hazm, imamın Kureyş'ten, Hz. Peygamber'in on birinci kuşaktan dedesi olan Fihri b. Mâlik'in soyundan gelenlerde olması gerektiğini söyler.⁶⁰ Buna delil olarak ise, Hz. Peygamber'den tevatür yoluyla gelen, “*İmamlar Kureyş'tendir.*” rivayetini gösterir. Bu rivayetin doğruluğu konusunda, Hz. Ebû Bekir'in halife seçildiği Beni Saide Sakife'sinde Ensar'ın bu rivayeti duyduklarındaki itaatlerini delil gösterir.⁶¹ Ayrıca Hz. Peygamber'in, “*Bu iş, insanlardan iki kişi de kalsa Kureyş'in üzerinde devam edecektir.*” hadis-i şerifini aktararak bu hadisin Kureyş'ten

⁵⁵ Şehristânî, **Milel ve Nihal**, s. 35.

⁵⁶ Nisa 4/58.

⁵⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.150-152.

⁵⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.216-220.

⁵⁹ Casim Avcı, “Kureyş”, **DİA**, XXVI, 2002, s. 442-444.

⁶⁰ İbn Hazm, **ed-Dürre fî mâ yecîbu i'tikâduhu**, s.496; İbn Hazm, **el-Muhallâ**, s.1534.

⁶¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.158.

olmayan kimselerin halife olmasını yasakladığını ifade eder.⁶² Halifenin Kureyş'ten olmasının yanı sıra erkek ve akıl-bâliğ olması gerektiğini söyler. Kadın ve bâliğ olmamış çocuğun hilafeti caiz değildir.⁶³

İmâmetin gerekliliği konusunda tartıştığı ikinci bir konu ise aynı anda iki imamın bulunamayacağı, bir tek halifenin olması gerektiğidir.⁶⁴ Ona göre, her topluluk farklı kimselerin kendisini yönetmesini isteyebilir, bu konuda farklı içtihatlarla bulunabilir. Fakat dini kuralların tatbik edilebilmesi için sadece bir imamın olması gereklidir ve bu kişi de faziletli, bilgili, siyaseti iyi bilen biri olmalıdır. İmâmetin gerekliliğini kabul edenler, dünyada aynı anda iki imamın bulunamayacağı konusunda da hem fikirdirler.⁶⁵ İbn Hazm, Muhammed b. Kerram es-Sicistanî ile Ebu's-Sabbâh es-Semerkandî'nin aynı anda iki imamın bulunabileceği görüşünde olduğunu, bu duruma ise Ensar'ın Beni Saide Sakifesi'ndeki halife seçiminde “*Bizden bir imam, sizden bir imam olsun.*” sözünü delil olarak gösterdiklerini zikreder. Buna ek olarak, onlar Hz. Ali ve Hz. Hasan'ın, Muâviye b. Ebû Süfyân ile aynı anda hükümdar olmasını da kanıt gösterirler. İbn Hazm, Ensar'ın buradaki içtihadının doğru olmadığını belirtir. Muhacirlerin bu konuda Ensar'a muhalefet ettiğini, farklı görüşlerin olduğu bu gibi durumlarda ise Kur'ân-ı Kerim'e müracaat edilmesi gerektiğini vurgular. Kur'ân'da bizlere ayrışmanın, fırkalaşmanın önüne geçilmesini öğütlediğini belirtir. İki imamın bulunması ile ilgili Hz. Peygamber'in, “*İki imama biat edilirse, birisini öldürün.*” hadis-i şerifini aktarır.⁶⁶ İbn Hazm'a göre Ensar'ın aynı anda iki imamın olabileceği düşüncesi anlık bir hata idi ve onlar bu hatadan dönmüşlerdi. Ensar'ın böyle bir teklifte bulunmaktan kastı ise muhacirlerden bir emirin vefat etmesi durumunda onun yerine kendilerinden bir yöneticinin geçmesini istemeleriydi. Aksi halde İbn Hazm'a göre Ensar, aynı anda iki imamın bulunmasını istememekteydi.⁶⁷

⁶² İbn Hazm, **İlmü'l-Kelâm alâ mezhebi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a**, çev. Murat Serdar, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2018, s.119.

⁶³ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.224; İbn Hazm, **ed-Dürre** s.496; İbn Hazm, **el-Muhallâ**, s.1534.

⁶⁴ İbn Hazm, **ed-Dürre**, s.498; İbn Hazm, **İlmü'l-Kelâm**, s.120.

⁶⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.154.

⁶⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.154; İbn Hazm, **ed-Dürre**, s.498; İbn Hazm, **el-Usul ve'l-Furu'**, thk. Abdülhak et-Türkmani, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2011, s.254; İbn Hazm, **İlmü'l-Kelâm**, s.121.

⁶⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s. 156.

İbn Hazm, ilk üç halîfenin hilâfeti için nasta delillerin olduğunu iddia etmektedir.⁶⁸ Hz. Ali'nin imâmeti hakkında ise Şîi fırkaların iddia ettiği gibi açık bir nas olmadığını belirterek sırasıyla onların iddialarına cevaplar yöneltir. Şîi fırkalar, Hz. Ali'nin aslında Hz. Peygamber tarafından tayin edilen bir imam olduğunu, ancak Müslümanların bu durumu gizlediğini iddia etmiştir. İbn Hazm onların bu konuda delil olarak sundukları, “*Senin bana göre konumun, Harun’un Musa’ya konumu gibidir.*” hadîs-i şerifini ele alır. Ona göre bu hadiste Şîilerin iddia ettiği gibi, Hz. Ali'nin diğer sahabîlere göre bir üstünlük taşıdığından veya imâmete en layık kimse olduğundan bahsedilmemektedir. Zira siyasi açıdan da bakıldığında Hz. Harun, Hz. Musa’dan sonra yönetime geçmemiş ve İsrailoğulları’na halife olmamıştır. İbn Hazm burada Hz. Ali ile Hz. Harun’un benzetilme durumunun yalnızca akraba olmak bakımından olduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁹

Ona göre, iddia edildiği gibi Hz. Ali, Hz. Peygamber tarafından imam tayin edilmiş olsaydı, Medine’de bulunan sahabiler veya Hz. Ali böyle bir durumdan neden hiç bahsetmemiştir? Zira bu kadar sahabînin Hz. Ali’nin imâmetini gizlemek üzere görüş birliği yapmaları imkânsızdır. Hz. Ali’nin bu durumu aslında ölüm korkusu sebebiyle açık edemediğini söyleyen bir iddiaya ise Hz. Peygamber hayattayken de onun vefatından sonra Cemel ve Sıffîn savaşlarında da üstün bir cesaret örneği gösteren Hz. Ali için, böyle bir durumun mümkün olmadığı cevabını verir.⁷⁰ Ayrıca İbn Hazm’a göre, Hz. Peygamber vefatından önce Hz. Ali’yi imam tayin ettiyse ve insanların bundan haberi varsa, bu kimselerin bu kadar uzun bir süre içerisinde Hz. Ali’ye biat etmeme nedenleri nedir, basiretlerini bağlayan şey nedir? Daha sonra ise Hz. Ali, onları kendi imâmetine çağırdığında ona yardım etme konusunda basiretlerini ne açmıştır? Bu kimseler Hz. Ali’den önceki ilk üç halîfeden birine de biat etmiş bulunmaktaydılar. Fakat onlar Hz. Ali’ye biat ettikleri zaman, Hz. Ali’nin nas ile tayin edilen imam olduğunu bilmelerine rağmen, öncesinde ona

⁶⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.222.

⁶⁹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.174.

⁷⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.180-182.

biat etmedikleri için özür dilememişlerdir. Zira bu durumda İbn Hazm'a göre, insanların bu durumu inkâr etmeleri sebebiyle tövbede bulunmaları gereklidir.⁷¹

Diğer bir yandan Hz. Ömer'in vefatından sonra, halife seçimi için oluşturulan altı kişilik şûrada bir üye olan Hz. Ali, herhangi bir yöneticinin bulunmadığı bu üç gün boyunca kendisine insanların biatte bulunması için hiçbir çağrıda bulunmamıştır. İbn Hazm'a göre korkmasını gerektirecek bir yöneticinin başta olmadığı bu durumda, Hz. Ali insanlara kendisine neden biat etmedikleri konusunda herhangi bir serzenişte de bulunmamıştır. Ona göre, iddia edildiği gibi nas ile tayin edilen ve onu sahabenin önüne geçirecek apaçık bir fazilete sahip olan Hz. Ali'nin, böylesine sakın bir ortamda imâmetini açık etmesi gereklidir. Yahut sahabenin içinden bir kimsenin bu açıklamayı yapması gereklidir. Hiç kimsenin böyle bir çağrıda bulunmayıp, onun hakkını inkâr etmesinin, Hz. Ali'ye karşı bir kinlerinin olduğu anlamına geldiğini söyleyen İbn Hazm, bu durumda onların bu kadar kinle dolu olmalarının, onları neden Hz. Ali'yi öldürmek yönünde harekete geçirmediğini sormuştur. Ona göre, Hz. Ali'yi öldürebilmeleri zor değildir. Fakat Müslümanlar hiçbir zaman böyle davranmamış aksine Hz. Ali'ye her zaman saygıyla muamele etmişlerdir. Hatta Hz. Ömer onu, tahsis ettiği altı kişilik şûrada bulunması için seçmiştir.⁷²

Hz. Ali'nin fazileti hakkında İbn Hazm'ın *el-Fasl*'daki görüşlerine baktığımızda ise ilk olarak onun Hz. Ali ile Hz. Osman arasındaki tefaduliyet tartışmasına yer verdiğini ve Hz. Osman'ın Hz. Ali'den daha faziletli olduğunu ifade ettiğini görmekteyiz. İkisinin de faziletlerinin çoğunlukla birbirine denk olduğunu; fakat Müslümanların kanının akıtılmasının Hz. Osman döneminde değil, Hz. Ali döneminde olduğunu söylemektedir. Tefaduliyet açısından sahabenin birbiri arasındaki konumuna genişçe yer verir ve Şîi fırkaların Hz. Ali'nin diğer sahabîlerden daha faziletli olduğu iddialarına akli deliller sunarak kendi görüşlerini ispatlamaya çalışır.⁷³ Bu bağlamda *el-Fasl*'da zikrettiği Hz. Ali'nin fazileti ile ilgili ileri sürülen ilk iddia onun sahabe arasında en fazla cihat eden kimse olduğudur. Cihadın üç şekilde gerçekleştiğini söyleyen İbn Hazm bunların; Allah'a diliyle dua

⁷¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.194.

⁷² İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.194-196.

⁷³ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.342.

etmekle, savaş esnasında fikir ve tedbirle hareket etmek ve son olarak karşıdaki kimseyi yaralamak suretiyle olduğunu söyler. Ona göre, ilk kısım olan dil ile cihat etmek konusunda Hz. Ali; Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den önde değildir.⁷⁴

Hz. Peygamber'in hayatının çoğunluğuna uyguladığı amellere bakıldığında vurmak ve yaralamak şeklindeki bir amelinin çok az bulunduğunu, Hz. Peygamber'in böyle yapmaktaki amacının en faziletli amelleri tercih etmesi olduğunu belirtir. Dolayısıyla buradan cihadın fazilet anlamında en alt derecesinin üçüncü kısım olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hazm, cihadın üçüncü çeşidi için sahabenin faziletini değerlendirdiğinde, bu kısımda Hz. Ali'nin en faziletli sayılabileceğini söylemiştir. Hz. Ali'nin fazileti hakkında ortaya atılan ikinci iddia ise onun ilmi açıdan en faziletli olduğu iddiasıdır. İbn Hazm'a göre ise sahabe içerisinde Hz. Ali'den daha bilgili kimseler bulunmaktaydı. Ona göre sahabenin ilmi derecesi, rivayet ve fetvalarının çok olmasına ve Hz. Peygamber'in kendilerine bir görev tahsis etmesine bakılarak anlaşılabilir. Bu anlamda Hz. Peygamber rahatsızlandığı zaman Hz. Ebû Bekir'i namazlarda kendi yerine bırakması, Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'i sahabenin tamamına tercih ettiği şeklinde yorumlanabilir. İbn Hazm'a göre bu vazife, Hz. Peygamber'in savaşa gitmesi halinde, yerine işlere bakacak bir halife tayin etmesinden daha önemli bir vazifedir.⁷⁵

Hadis rivayet etme açısından ise Hz. Ebû Bekir'in senetli olarak yüz kırk iki hadis rivayet ettiğini, Hz. Ali'nin ise beş yüz seksen altı hadis rivayet ettiğini bildirir. Bu durumun nedenini Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'den sonra iki sene kadar daha yaşaması ve Medine'den hac ve umre dışında ayrılmaması olarak zikreder. Hz. Ali ise Hz. Peygamber'den sonra otuz sene yaşamış ve çeşitli ülkelere gitmiştir. Hz. Ebû Bekir'in yanında bulunan insanlar, zaten Hz. Peygamber ile yaşamış olduklarından, Hz. Ebû Bekir'in onlara karşı delil maksatlı bir rivayet zikretmesine gerek yokken Hz. Ali, Hz. Peygamber ile aynı ortamda bulunma imkânı olmayan kimselere deliller sunmak maksadıyla onun hadislerini çokça zikretmiştir.⁷⁶

⁷⁴ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.304-306.

⁷⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.306-308.

⁷⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.308-316.

Sahabe arasında Kurân-ı Kerim'i en iyi okuyan kimsenin Hz. Ali olduğu iddiasına ise Kurân-ı Kerim'i okumada en faziletli kimsenin Hz. Ebû Bekir olduğu şeklinde cevap verir. Zira Hz. Peygamber hastalığı süresince Hz. Ebû Bekir'i ashaba namaz kıldırmak üzere imam tayin etmiştir. İbn Hazm'a göre, Hz. Peygamber'in bu şekilde Hz. Ebû Bekir'i görevlendirerek ashabın önüne geçirmesi, onun Kurân-ı Kerim'i en iyi okuyan sahabe olduğunun bir göstergesidir. Diğer bir iddia Hz. Ali'nin, sahabenin zühd ve takva açısından en faziletlisi olduğudur. İbn Hazm, Hz. Ali'nin takvalı bir insan olduğunu, fakat fazilet noktasında çeşitli derecelerin bulunduğu dikkat çeker ve bu derecelerin en üstünde Hz. Ebû Bekir'in bulunduğunu ifade eder. Ona göre zühd; nefsin mal ve lezzete, evlat ve maiyetine meyletmemesidir. İlk olarak mala sahip olma açısından zühdü değerlendirdiğinde Hz. Ebû Bekir'in bu açıdan en faziletli kimse olduğunu söyler. Aynı şekilde Hz. Ömer'in de malı konusundaki zühdünde Hz. Ali'den daha önde olduğunu ifade eder.⁷⁷

Evlat sevgisi ve maiyetine verilen önem açısından ise Hz. Ebû Bekir'in soyunun ve akrabalarının İslam'daki faziletleri bilinmelerine rağmen, Hz. Ebû Bekir onları halîfeliği zamanında herhangi bir makama taşımamıştır. Hz. Ömer de benzer şekilde sadece Numan b. Adi'yi vali olarak görevlendirmesinin dışında Hz. Ebû Bekir ile bu konuda aynı hareket etmiştir. Hz. Ebû Bekir oğlu Muhammed'i, sahabeden olmasına rağmen, Hz. Ömer de oğlu Abdullah'ı kendisinden sonra halîfe bırakmamıştır. Hz. Ali'nin halîfeliği zamanına geldiğimizde ise İbn Hazm onun Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den farklı olarak yakın çevresini çeşitli makamlara getirdiğini söyler. Bununla birlikte Hz. Ali, kendisinden sonra oğlunu halîfe bırakmıştır.⁷⁸

Hz. Ali'nin İslam'a girişte diğer sahabilerden öncelikli olup olmadığı konusunda ise Hz. Ali'nin on yaşında başka bir rivayete göreyse, beş yaşında İslam'ı kabul ettiğini ifade eder. Ona göre bu yaşlardaki bir çocuğun din konusunda herhangi bir mükellefiyeti yoktur. Ona yapılan bu davet, sadece bu anlamda bir alıştırma olabilir. O yaşta bu daveti kabul etmemek onun için bir sonuç doğurmamaktadır.

⁷⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.318-322.

⁷⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.322-326.

Diğer taraftan, Hz. Ebû Bekir otuz sekiz yaşında Müslüman olmuştur. Hz. Ömer de Hz. Ebû Bekir gibi dini açıdan mükellef olduğu bir yaşta bi'setten altı yıl sonra Müslüman olmuştur. İbn Hazm, Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Ömer'in İslam'ın ilk zamanlarında Müslümanların, Mekkeli müşrikler tarafından gördükleri sıkıntı ve eziyeti birebir yaşadığını; fakat Hz. Ali'nin bu zorluk yıllarından sonra mükellefiyet yaşına ulaştığını belirtir. Bu anlamda, onun İslam'a girmede öncelikli olma gibi bir durumunun bulunmadığını, bu faziletin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi sahabilere daha çok layık olduğunu bildirir.⁷⁹

Hz. Ali'nin idare etme, yönetme vasfı açısından en faziletli olduğu iddiasına ise Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında Müslümanların birlik beraberlik içerisinde olduklarını, Hz. Ali zamanından itibaren ise bu birliğin bozulup ümmetin birbirine kılıç çekip savaştığı bir döneme dönüştüğünü söyler. İbn Hazm'a göre Hz. Ali zamanında Müslümanların öncesinde sağlanan birlik ve beraberliği bozulmuş, İslamiyet'i yeni fetihlerle Müslüman olmayan topraklara yaymak amacından uzaklaşmışlardır. Çünkü İslam'ı hâkim kılmak için kâfirlerle savaşmak yerine, birbirleriyle savaşıp birbirlerini öldürmüşlerdir. İbn Hazm bu olaylar sonucunda Müslümanların yoğunlukta bulunduğu bölgelerde kâfirlerin arttığını, Müslümanların güttükleri yanlış siyaset sebebiyle kıyamete kadar ortak bir noktada buluşamadıklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin idare anlamında Hz. Ebû Bekir'in önüne geçemediğini, birçok konuda Hz. Ebû Bekir'in ondan daha faziletli olduğunu belirtmiştir.⁸⁰

⁷⁹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.326-328.

⁸⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.328-330.

İKİNCİ BÖLÜM
İBN HAZM'A GÖRE HZ. ALİ'YE KARŞI SAVAŞANLAR

2.1. HZ. ALİ'YE KARŞI SAVAŞANLAR

Araştırma konumuzu oluşturan Hz. Ali'ye karşı savaşanlar ve yasal yönetime karşı isyan edenler, İslam Mezhepleri Tarihi ve Kelam dışındaki diğer İslami ilimleri de ilgilendirmektedir. Aslında yasal yönetimlere karşı isyan girişimleri ve isyan girişimlerinin suç olma durumunun tarihi sadece Müslüman toplumlarla sınırlı değil aynı zamanda en ilkel topluluklara kadar uzanan bir tarihinin olduğu bilinmektedir. İslam tarihinde bağı kavramıyla ifade edilen bu isyanlar siyasi bir suç olarak kabul edilmiştir. Söz konusu isyanın haklı veya haksız nedenlere dayandırılması da isyan girişimini suç olmaktan çıkarmamıştır. Zira söz konusu bağı hangi nedenle vuku bulursa bulsun asıl hedef siyasal düzeni veya yasal yönetimi değiştirmeyi hedeflemektir. Tam da bu gerekçeden dolayı yasal idareye karşı girişilen hareketler bütün zamanlarda ve toplumlarda diğer adi suçlardan ayrı görülmüştür. İsyen suçuna iştirak eden, teşvik eden ve destekleyenlerin en ağır bir şekilde cezalandırılmaları benimsenmiştir.

Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve Hz. Ali'nin hilâfete gelmesiyle birlikte Müslümanların artık tek bir cemaat olmadıkları, farklı görüşlerdeki gruplara ayrıldıkları görülmektedir. Toplumun önemli bir çoğunluğunu Hz. Ali'ye biat edenler oluştuyordu. Fakat aynı zamanda meydana gelen hadiseleri birer fitne olarak değerlendirip gelişmelerden uzak durulması gerektiğini savunan, içlerinde Sa'd b. Ebû Vakkâs gibi kimselerin bulunduğu bir tarafsızlar grubu da mevcuttu. Ayrıca sayısı azınsanmayacak bir grup ise Hz. Osman'ın mazlum olarak şehit edildiğini söyleyerek katillerden hesap sorulmasını istemekteydi.¹

Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra hilâfete gelmesi aynı zamanda büyük bir sorumluluğu da üstlenmesi anlamına gelmekteydi. Çünkü toplumun önemli bir kısmı ondan göreve gelir gelmez ilk iş olarak Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmasını istiyordu. Nitekim daha sonra ona karşı savaşacak olan Cemel ehlinin ve Muâviye'nin, Hz. Ali'ye karşı hareket etmelerinin temel sebebi hâlihazırda ortalıkta serbestçe dolaşan Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırmasını istemeleriydi. Bu hususta Hz. Ali'nin önünde iki seçenek bulunmaktaydı. Bunlardan

¹ Adnan Demircan, **Fitne-Kardeşlerin Savaşı**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2017, s.79-87.

ilki -ki büyük bir kesim bunu istemekteydi- hemen harekete geçmekti. Fakat Hz. Ali bunun siyaseten mümkün olmadığını düşünüyordu. Zira belirli bir katilden ziyade, “Hz. Osman’ı hepimiz öldürdük.” diyen ve neredeyse Medine’nin tamamına hâkim olan bir toplulukla karşı karşıya olduğunun farkındaydı ve bu grupla hemen başa çıkmanın mümkün olamayacağının bilincindeydi. Bu yüzden birçok masumun kanının dökülmesine ve Müslümanların bir karmaşaya sürüklenmesine neden olmamak için hemen harekete geçmeyi düşünmemiştir. İkinci seçenek ise katillerin yakalanması için ortalığın yatışmasını ve uygun zamanın gelmesini beklemektir. Hz. Ali bu ikinci yolu tercih etmiştir. Onun böyle davranmasının diğer bir nedeni ise kendisine yalnızca Medine’de biat edilip diğer şehirlerdeki durumun henüz açıklığa kavuşmamış olmasıydı.² Söz konusu her iki seçeneğin de avantajları ve dezavantajları bulunmaktaydı. Özellikle ikinci seçeneğin -ki Hz. Ali bunu tercih etmiştir- Müslümanlar arasında kabul görmesi uzun zaman ve büyük çaba sarfetmeyi gerektiren bir durumdu. Nitekim bu fırsat bulunamamış ve Hz. Osman’ın katillerinin derhal yakalanmasını talep eden düşünce yaygınlık kazanarak bir grubu halifeye karşı harekete geçirmiştir. Temel düşünce bu olsa da aslında yeni halife Ali b. Ebû Tâlib’e karşı harekete geçiren başka nedenlerden de söz etmek mümkündür.

Hz. Osman’ın katillerinin cezalandırılmasını isteyen Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyir’in oluşturduğu Cemel ehli Mekke’de birleşirken; Muâviye, kendi taraftarlarını Suriye çevresinde Hz. Ali’ye karşı toplamıştı. Hz. Ali, ilk önce Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ile Cemel Savaşı’nda karşı karşıya geldi, daha sonra ise Muâviye ile Sıffin Savaşı’nı gerçekleştirdi. İleride Hâricîler olarak adlandırılacak olan diğer bir grup ise Sıffin Savaşı’nın ardından gerçekleşen Tahkim görüşmelerinde hakem tayinini kabul ettiği için Hz. Ali’ye karşı çıkıp ondan ayrıldı. Hz. Ali, Hâricîlerle Nehrevan Savaşı’nda karşı karşıya geldi ve onlardan birçoğunu öldürdü. Fakat Hâricîlik günümüzde var olmasa da etkileri halen devam eden bir mezhep olarak kaldı.³

² Ethem Ruhi Fırlalı, **İmam Ali**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, s.62.

³ Demircan, **Fitne-Kardeşlerin Savaşı**, s.82-88.

2.2. CEMEL VAK'ASI'NA KATILANLAR

Araştırmamızın ana konuları bu bölümde tarihsel süreç ve İbn Hazm'ın görüşleri çerçevesinde söz konusu edilecektir. Şimdiye kadar verilen bilgiler bundan sonraki konuların tam, eksiksiz ve doğru anlaşılmasına zemin hazırlamak amacıyla hazırlanmıştır. Burada öncelikle metot konusunda önemli bir husus hatırlatılmalıdır. Araştırma konumuzu oluşturan Hz. Ali'ye karşı savaşanların durumlarının İbn Hazm'ın görüşleri çerçevesinde değerlendirmesi iki yöntemle ifade etmek mümkündür. Bunlardan ilki konuları tarihi sürecin akışına göre anlatırken yeri geldiğinde veya İbn Hazm'ın söz konusu ettiği kadarıyla onun görüşünü de belirtmek suretiyle anlatmaktır. İkincisi ise olayı akışına göre anlattıktan sonra İbn Hazm'ın konuyla ilgili görüşünü ayrı bir başlık altında söz konusu ederek değerlendirmesini yapmaktır. Her iki yöntemin de avantaj ve dezavantajları bulunmakla birlikte birinci yönteme göre İbn Hazm'ın görüşlerinin ele alınması, konunun anlaşılmasını kolaylaştırıcı bir nitelikte olması nedeniyle tercih edilmiştir. Bu konuların temel kaynaklar çerçevesinde verilmesi; detaylara ve tartışmalara girilmemesi araştırmamızın bir yüksek lisans tezi ile sınırlı olması nedeniyledir.

Cemel Hadisesi, özellikle Kelamcılar tarafından iman-küfür, irade hürriyeti, kader gibi konuların tartışmalı hale gelmesine etki eden bir hadise olarak görülmüştür. Şehristânî, Cemel Vak'asını müslümanlar arasında meydana gelen en önemli ihtilâflar arasında zikretmektedir. Bu hadise İslam mezhepleri tarafından da farklı şekillerde ele alınmaktadır. Örneğin Mu'tezile'den Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd, Cemel ehlinin durumu hakkında bekleyip hüküm vermemek gerektiğini söylemiştir. Onlara göre, Hz. Âişe, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Ali iyi ve müttaki müminlerdir, Hz. Peygamber ile birlikte savaşmışlar onunla güzel bir geçmişleri olmuştur. Fakat bu kimselerin hepsinin haklı ya da hepsinin haksız olması mümkün değildir. Birinin haklı diğerinin haksız olması gerektiğinden, onların durumu onu bilene bırakılmalıdır.⁴

⁴ Ebu'l Huseyn el-Hayyât, **el-İntisâr**, çev. Yüksel Macit, İstanbul, Endülüs Yayınları, 2018, s.124-125.

Şîa ve Havaric; Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Âişe'nin ve Cemel gününde onlara tâbi olanların Hz. Ali'ye karşı savaştıkları için kâfir olduklarını söylemiştir.⁵ Ehl-i Sünnet ise Hz. Ali'nin Cemel ashabıyla savaşmakta isabet ettiğine dair icmâ' etmiştir. Hz. Ali'ye karşı Basra'da savaşan Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in hata ettiklerini fakat onların fâsık olmadıklarını söylemişlerdir. Ehl-i Sünnet uleması, Hz. Âişe'nin amacının iki tarafın arasını düzeltmek olduğunu belirterek onu Hz. Ali ile savaşmaya yönlendiren Dabbe ve Ezd oğullarının olduğunu, dolayısıyla Hz. Âişe'nin değil, onu savaşa itenlerin fâsık olduğu söylemiştir. Onlara göre, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr de kısa süre sonra hatalarını anlayarak savaş alanından uzaklaştıkları için bu üç kimse de fisktan berîdirler.⁶ Nitekim Ebü'l-Hasan el-Eş'arî kitabının girişinde Hz. Ali'yi haklı görmesine rağmen herhangi bir değerlendirme yapmadan Hz. Ali döneminde ona karşı savaşan Cemel ehliinden Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in durumunun ve Hz. Ali ile savaşmalarının büyük bir ihtilâf konusu olduğuna dikkatleri çekmiştir.⁷

2.2.1. İbn Hazm'a Göre Hz. Ali'nin ve Cemel Ehli'nin Basra'ya Gitme Nedeni

Cemel Vak'ası'na iştirak edenler hakkında İbn Hazm'ın değerlendirmelerine baktığımızda ise onun öncelikle Cemel Savaşı'nda ve Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'ye karşı savaşanları destekleyen kimselerin iddialarını aktardığı görülmektedir. İkinci olarak ise Hz. Ali'ye karşı savaşanlar içerisinde Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in durumlarını değerlendirmiştir. İbn Hazm genel metodu çerçevesinde olayların veya mezheplerin bütün tarihini söz konusu etmek yerine sorunlu alanları özellikle de Müslümanlar arasında ayrımcılığa neden olabilecek taraflarını söz konusu etmek suretiyle bunlara çözüm önerileri sunmaktadır. Bu çerçevede ileri sürülen görüşleri ifade ettikten sonra değerlendirmelerde bulunmaktadır.

⁵ Abdulkâhir el-Bağdâdî, **Ehl-i Sünnet Akâidi**, çev. Ömer Aydın, İstanbul, İşaret Yayınları, 2016, s.328.

⁶ Bağdâdî, **Ehl-i Sünnet Akâidi**, s.327.

⁷ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)**, Çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, s. 44.

Öncelikle üzerinde durduğu ilk nokta; Hz. Aişe'nin, Hz. Talha'nın, Hz. Zübeyr'in ve onlarla birlikte bulunan kimselerin, Hz. Ali'nin hilafetini hiçbir zaman geçersiz saymadıklarıdır. Ona göre onların söylemleri arasında Hz. Ali'nin halifelğine itiraz etmek, imametini hafif kılacak bir ifade kullanmak yahut yeni bir halifelik ihdas etmek veya farklı birine biat etmek gibi bir ifadeye rastlayamayız. Nitekim tarihi gerçekliğin farkında ve tarih bilgisi olan kimse bu durumu inkâr edemez:

“Müminlerin annesi (Aişe), Talha, Zübeyr ve onlarla birlikte olanlara gelince, bunlar Ali'nin imâmetini asla geçersiz kılmamışlar (iptal etmemişler), bu konuda itiraz etmemişler, imâmetin değerini düşüren yaralayıcı bir ifade kullanmamışlar, başka bir imâmet ihdas etmemişler ve başka birine yeniden biat etmemişlerdir. İşte bu, birisinin herhangi bir şekilde iddia etmeye muktedir olamayacağı bir şeydir. Bilakis ilim sahibi herkes bunların olmadığını kesin olarak kabul eder. Zira bunların tamamında şüphe yoktur. Böylece bu konuda herhangi bir problemin olmadığı zorunlu olarak ortaya çıkmış oldu.”⁸

İbn Hazm'ın vurguladığı diğer bir nokta Cemel ehlinin Basra'ya gidiş sebebidir. İbn Hazm'a göre, Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in Basra'ya gidiş amacı Hz. Ali ile savaşmak ve ona karşı çıkmak değildi. Eğer öyle olsaydı, Hz. Ali'ye olan biatlerini bozup yeni bir biat ortaya koyarlardı. Bu durumun böyle olmadığı herkes tarafından açıktır. Dolayısıyla onların Basra'ya gitmesinin temel amacı, Hz. Osman'ın haksız yere öldürülmesi sebebiyle Müslümanlar arasında oluşan ayrılığı sona erdirmektir. Aynı şekilde İbn Hazm, Hz. Ali'nin de Basra'ya gitme amacının onlarla savaşmak olmadığını ifade etmiştir.⁹

Tarihi kaynaklara baktığımızda, Hz. Aişe'nin, Hz. Osman'ın öldürülmesinden 20 gün önce hacca gittiğini, dönüş yolunda ise Hz. Osman'ın öldürüldüğünü duyup Mekke'ye geri döndüğünü görmekteyiz. Hz. Aişe umresini tamamladıktan sonra bir süre daha burada kalmış, daha sonra Hz. Talha ve Hz. Zübeyr kendisine yetişmiştir.¹⁰ Hz. Aişe burada Ubeyd b. Selime isimli bir kimseyle karşılaşmış; Medine'deki durumu öğrenmek istemiştir. Ubeyd'in, Hz. Osman'ın öldürüldüğünü,

⁸ İbn Hazm, **el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal**, çev. Halil İbrahim Bulut, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017, C:III, s.376.

⁹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.376.

¹⁰ Ebû Hanife Dineverî, **el-Ahbâr et-Tivâl**, çev. Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul, Hivda Yayınevi, 2007, s.193; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Bahar Yayınları, 1985, C:III, s.181.

Müslümanların Hz. Ali'ye biat ettiklerini söylemesinin üzerine Hz. Âişe'nin, *"Göğün yer üzerine çökmesi umurunda değildi. Ne var ki Osman mazlum olarak öldürüldü. Ben onun kanının davacısıyım."* dediği rivayet edilmiştir.¹¹

Hz. Âişe, aslında Hz. Osman zamanında, halifenin icraatlarını zaman zaman eleştiren bir kimse olarak bilinmesine rağmen, Hz. Osman'ın şehit edildiğini öğrendiğinde Mekke'ye geri döndüğü görülmektedir. Bunun için Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ile birlikte Hz. Ali'den Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırmasını talep etmiştir. Hz. Âişe'nin Hz. Ali ile savaşma nedenleri arasında birçok sebep gösterilir. Bunlardan biri, Hz. Âişe'nin İfk hadisesinden sonra Hz. Ali'nin kendisi hakkında söylediği, *"Ya Rasûlallah! Allah sana bu hususta bir sınırlama koymamıştır. Onu boşa ve başka bir kadınla nikâhlan. Fakat Âişe'nin cariyesine sor, o sana doğruyu söyler."* sözüne duyduğu kırgınlıktır.¹² Bu hadiseden sonra Hz. Âişe'nin, hakkında bu sözleri söylediği için Hz. Ali ile bir daha hiç konuşmadığı kaynaklarda zikredilir.¹³ Hz. Âişe'nin Hz. Ali'ye karşı hareket etmesinde bu olayın etkili olduğu araştırmacılar tarafından ifade edilse de onun yalnızca yaşadığı kişisel kırgınlıktan ötürü ve üzerinden otuz yıl geçen bu hadise sebebiyle Hz. Ali'ye karşı durmasının doğru ve yeterli bir sebep olmadığı görülmektedir.¹⁴

Medine'den ayrılarak Mekke'ye doğru ilerleyen Hz. Âişe, Hicr denilen bölgeye geldiğinde, Hz. Ali'den umre yapmak üzere izin alan Hz. Talha ve Hz. Zübeyr de Medine'den Mekke'ye varmıştı. Hz. Âişe; Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'e Medine'nin durumunu sordu, onlar da *"Biz Medine'deki karışıklıklardan ve oradaki bedevilerin şerrinden kaçıp geldik. Orada ise ne yapacaklarını bilmeyen, hakkı bilmedikleri gibi batıla karşı da koyamayan ve kendilerine isabet eden zulmü önleyemeyen kimseler bıraktık."* diye cevap verdiler.¹⁵

¹¹ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, çev. Cemalettin Saylık, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017, C:I, s.90.

¹² Recep Erkocaaslan, **Benî Mustalik Gazvesi ve İfk Olayı**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2016, s.79-93.

¹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Tarih-i Taberî**, çev. Faruk Görtunca, İstanbul, Sağlam Yayınevi, 2007, C:IV, s.6.

¹⁴ Adnan Demircan, **Ali-Muâviye Kavgası**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2017, s.89-91.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, C:III, s.211-212; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994, C:VII, s.372.

Daha sonra Hz. Zübeyr ve Hz. Talha'nın, Hz. Âişe'ye, “Bize uyarsan Osman'ın kanını talep ederiz.” demelerinin üzerine, Hz. Âişe onlara Hz. Osman'ın kanını kimden talep edeceklerini sormuş, “O katiller bilinen bir topluluktur. Ali'nin en yakınları, ashabın en başta gelenleridir. Sen bizimle yola çık ve bizi takip edecek olan Hicazlılarla birlikte Basra'ya gidelim. Basralılar da seni görürlerse, seninle birlikte tek yumruk olacaklardır.” diye cevap verdiler. Şehristânî, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in ilk olarak Mekke'ye gittiğini, daha sonra Hz. Âişe'nin etkisiyle Basra'ya gittiklerini belirtmektedir.¹⁶ Bu esnada, öncesinde Hz. Âişe ile birlikte Basra'ya gidecek olan Hz. Peygamber'in hanımları Zâtürk denen mevkiide, Medine'den başka bir yere gidemeyeceklerini söyleyerek Basra'ya gitmekten vazgeçmişler, Hz. Âişe'yi ağlayarak uğurlamışlardı. Bugüne ağlama günü anlamında, “yevmü'n-nahîb” denmiştir.¹⁷

Birçok kaynakta yer alan bir rivayete göre, Basra'ya doğru gitmekteyken Mâu'l-Hav'eb denilen yere geldiklerinde Hz. Âişe, yolda köpeklerin havlamasını duydu ve nerede olduklarını sordu. Hav'eb suyunun civarında olduklarını öğrenmesinin üzerine ise geri dönmek istediğini söyledi. Muhammed b. Talha ona neden dönmek istediğini sorduğunda ise, “Rasulullah'ın (s.a.v.) biz zevcelerine, ‘Acaba hanginize Hav'eb köpekleri havlayacak?’ dediğini işittim.” diye cevap verdi. Bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr ve sahabilerden bir grup Hz. Âişe'nin yanına gelerek rehberin yanıldığını, Hav'eb'i gecenin ilk saatlerinde geçtiklerini söylediler. Bunun için Abdullah b. Zübeyr'in kırk¹⁸ veya elli kişiyi getirerek yalan yere şahitlik yaptırdığı söylenmiştir. Zübeyr b. Avvâm ise, “Belki Allah Teâlâ senin sayende müminlerin arasını düzelterektedir.” diyerek Hz. Âişe'yi ikna etmeye çalışmıştır.¹⁹ Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ise Basra'ya vardıklarında, Hz. Ali tarafından tayin edilmiş Basra valisi Osman b. Huneyf, İmrân b. Husayn ile Ebû Esved ed-Düelî'yi onlara göndererek gelme sebeplerini sormuştu. Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ise Hz.

¹⁶ Şehristânî, **Milel ve Nihal: İslam Kelâmı ve Mezhepleri**, çev. Mustafa Öz, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2016, s.37.

¹⁷ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, s.327; Ethem Ruhi Fığlalı, “Cemel Vak'ası”, **DİA**, C:VII, 1993, s.320.

¹⁸ Adnan Demircan, **Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2015, s.79.

¹⁹ Taberî, **Tarih-i Taberî**, C:IV, s.10; İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, C:I, s.103.

Osman'ın intikamını almak ve Müslümanların arasını düzeltmek üzere buraya geldiklerini bildirdiler.²⁰

Buraya kadar anlatılanlar da İbn Hazm'ın değerlendirdiği gibi Cemel ehlinin Basra'ya gitme amacının Hz. Osman'ın intikamını almak olduğu görülmektedir. Fakat aktarılan başka bir rivayette ise bu durum şöyle belirtilmiştir: Hz. Talha ve Hz. Zübeyr, Basra'daki ve çevre şehirlerdeki Müslümanlardan Hz. Osman'ın intikamını Hz. Ali'den sormaları için harekete geçmelerini istemişlerdi. Bu minvalde Basra valisi Osman b. Huneyf ile aralarında geçen bir hadiseden bahsedilir. Hz. Talha ve Hz. Zübeyr, bir gün Osman b. Huneyf'e yanlarına gelmesi için haber göndermişler, fakat Osman b. Huneyf onların bu davetini kabul etmemişti. Bunun üzerine, soğuk ve yağışlı bir günde yatsı ezanından sonra Hz. Talha ve Hz. Zübeyr yanlarındaki adamlarla birlikte Basra camiisine gitmiş, namazı kıldırması için Abdurrahman b. Attab'ı öne geçirmişlerdi. Basralılar bu duruma tepki gösterince aralarında çatışma başlamış ve burada yaklaşık kırk kişi öldürülmüştür. Osman b. Huneyf ise Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in adamları tarafından esir alınmış, Hz. Âişe'nin, Osman b. Huneyf'in öldürülmemesini, serbest bırakılmasını söylemesi üzerine onu; saçı, sakalı kazınmış, kirpikleri yolunmuş bir şekilde serbest bırakmışlardır.²¹ Bu esnada, beytülmalın ele geçirildiği, başına ise Abdurrahman b. Ebû Bekir atandığı aktarılır. Onların bu durumuna karşı Hâkim b. Cebele, "*Ey Talha ve ey Zübeyr! Hz. Ali'ye biatinizi bozup Allah'a karşı asi oldunuz. Ve bu kadar Müslümanın kanına girdiniz.*" diyerek tepki göstermiştir. Cemel ehlinin Basralılar üzerindeki hâkimiyetleri arttığı, insanların birçoğunun onlara biat ettiği ifade edilir.²²

Hz. Ali'nin Basra'ya gitme amacına baktığımızda ise onun kendisine biat etmeyen Şam valisi Muâviye'nin üzerine hareket edeceğini fakat yolda kardeşi Akil b. Ebû Tâlib'ten aldığı bir mektup üzere Basra'ya hareket ettiği ifade edilir. Mektupta Âkil b. Ebû Tâlib, Basra'ya giderken yolda Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'i gördüğünü; onların biatlerini bozduklarını ve Hz. Osman'ın ölümünü

²⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, C:III, s.216.

²¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, C:III, s.220-221.

²² Taberî, **Tarih-i Taberî** C:IV, s.16-17; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, C:III, s.222-223; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VII, s.376-377; Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ**, haz. Mahir İz, y.y., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, C:III, s.26-28.

kendisinden bildiklerini haber vermişti.²³ Onların kalabalık bir grupla Basra'ya ilerlediğini öğrenen Hz. Ali, Cemel ehli oraya varmadan yetişmek için Basra'ya hareket etti.²⁴ Hz. Ali'nin amacı, Cemel ehline Basra'ya varmadan evvel yetişip onları geri döndürmekken, Rebeze'ye vardığında onların Basra'ya gitmiş olduklarını öğrendi.²⁵ Osman b. Huneyf de kendisine burada yetişti. Daha sonra Tayy kabilesinden on üç bin süvari ve Züfer b. Zeyd'in kavminden de bir grup asker Hz. Ali'nin ordusuna katıldı.²⁶ Hz. Ali, Muhammed b. Ebû Bekir ve Muhammed b. Cafer'i, Kûfe valisi olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdi. Ebû Mûsâ el-Eş'arî ise bu yaşananları fitne olarak kabul ettiğinden onların çağrısına karşılık vermedi. Bunun üzerine Hz. Ali, Kûfe halkını savaşa çağırmak için bir mektup yazdı. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye ise bu kez de Hz. Hasan, Abdullah b. Abbas, Ammâr b. Yâsir ve Kays b. Sa'd'ı gönderdi. Sonunda Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin de biatiyle, Hz. Ali'ye 9650 kişi katıldı.²⁷

“Ali'nin de Basra'ya gidişi onlarla savaşmak için değil; bu konuda onlarla anlaşmak, onları desteklemek ve Osman'ın (r.a.) katillerine dair bir görüşte birleşmek idi. Bunun delili onların bir araya gelmeleri, kavgaya etmemeleri ve savaşmamalarıdır.”²⁸

İbn Hazm'ın iki tarafın da aslında birbirleriyle savaşmak için Basra'ya gitmediği ifadesi hem Cemel ehlinin hem de Hz. Ali'nin kalabalık bir grup ile özellikle zikrettiğimiz gibi Hz. Ali'nin hazır bir orduyla gelmesi, onların aslında ortak bir çözüm için bir araya gelecekleri hususunda soru işareti oluşturmaktadır. Fakat daha sonra Hz. Ali'nin Hureybe'ye vardığında Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'e, Ka'ka' b. Amr'ın da içinde bulunduğu elçiler gönderdiği, Ka'ka' b. Amr'ın Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'e giderek iki tarafın da aralarındaki bu anlaşmazlığı sona ermesi için onları barışa çağırdığı ve onların da bu teklifi kabul ettikleri ifade edilir.²⁹

²³ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, C:I, s.93.

²⁴ Dineverî, **el-Ahbâr et-Tivâl**, s.196.

²⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, C:III, s.227.

²⁶ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, C:I, s.96-97.

²⁷ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, C:I, s.106-108; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, C:III, s.232-238; Halife b. Hayyât, **et-Târîh**, trc. Ömer Sabuncu, Mehmet Sabuncu, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2019, s.161.

²⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.376-378.

²⁹ Dineverî, **el-Ahbâr et-Tivâl**, s.197; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VII, s.384-386.

2.2.2. Cemel Vak'ası

İki taraf da barış için anlaştığı zaman Hz. Ali, Hureybe'den ayrılarak kendisinin Basra'ya gelmesini bekleyen yaklaşık 1000 kişiden oluşan Abdülkays kabilesinin olduğu yere vardı. Oradan Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve beraberindekilerle birlikte Basra'daki Ubeydullah b. Ziyad'ın köşkünün yakınlarına gelerek ayrı mekânlarda üç gün konakladılar; durumu görüşmek üzere yazışarak karşılıklı verdikleri söze bağlı olduklarını belirttiler. Fakat İbn Hazm, Hz. Osman'ın katillerinin kendilerinin yakalanması için plan kurulduğunu farkettilerini şöyle ifade eder:

“Geceleyin Zübeyr ve Talha'nın askerlerine saldırdılar ve onlara karşı kılıç çektiler. Bunun üzerine Talha ve Zübeyr'in askerleri kendilerini savundular, ta ki Ali'nin askeri de işin içine karıştı. Onlar da kendilerini savundular. Her bir grup savaşı diğer grubun başlattığını düşünüyordu. Böylece durum karmaşık bir hale gelmiş ve insanlar kendilerini savunmaktan daha fazlasına güç yetirememişti. Osman'ın katillerinden olan sapkınlar-Allah onlara lanet etsin-savaşın fitilini tutuşturmuşlardı. Her iki grup, maksat ve niyetlerinde ve kendilerini savunma hususunda icabet etmiştir.”³⁰

Hz. Osman'ın katillerinden 2000'e yakın kişi, iki tarafa da saldırdılar. Cemel ehli, Kûfelilerin kendilerine baskın yaptığını; Kûfeliler de Basralıların kendilerine baskın yaptığını zannederek birden kendilerini savaşın içinde buldular.³¹ Kaynaklarda Hz. Âişe'ye durumun haber verilmesinin üzerine onun zırhla kaplanmış olan devesinin üzerindeki mahfesine oturarak savaş yapılan yere geldiği ifade edilir. İbn Hazm, Hz. Zübeyr'in savaş alanından döndüğünü, savaşı bıraktığını ve Siba' vadisinde öldürüldüğünü zikreder. Nitekim Hz. Ali'nin Hz. Zübeyr'e, Hz. Peygamber'in kendisinin bir gün Hz. Ali ile haksız yere savaşacağı sözünü hatırlattığı ifade edilir.³² Hz. Zübeyr de bu hadis-i şerifi duyduğunda, Hz. Peygamber'in sözünü hatırlayarak, “*Eğer bunları daha önce hatırlamış olsaydım kesinlikle buraya gelmezdim. Bundan sonra da sana karşı savaşacak değilim.*” diyerek savaş meydanından ayrıldığı anlatılır. Bunun üzerine hicretin 36. senesinin Cemâziyelevvel ayının 10'unda Hz. Zübeyr, Medine'ye geri dönmek için yola çıktı. Sefvân denilen yerde Temimoğullarından bir kimse onu karşıladı ve himayesi altına

³⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.378.

³¹ Taberî, **Tarih-i Taberî**, C:IV, s.27; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VII, s.386-388.

³² İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VII, s.389-390.

aldı. Hz. Zübeyr bu kimseyle yolda giderken, aynı kabileden bir kişi Ahnef b. Kays'a gelerek ona Hz. Zübeyr'in Siba' vadisinde olduğunu haber verdi. Hz. Zübeyr'in Müslümanlardan iki orduyu birbirine düşürdüğü halde kendisinin ailesine kavuşmak üzere yola çıktığını söyledi. Bunun üzerine, Amr b. Cürmüz, Hz. Zübeyr'e Vadi' Siba'da yetişti ve onu burada öldürdü. Hz. Zübeyr, altmış dört yaşında vefat etti, Vadi' Siba'ya defnedildi.³³

İbn Hazm, Hz. Talha'nın ise ayakta iken bilinmeyen bir okun ona isabet ettiğini ve bacağının yaralandığını söyler. Uhud Savaşı'nda da aynı bacağını yaralandığını ifade eder.³⁴ Şehristânî bu okun, Mervân b. Hakem tarafından atıldığını belirtmiştir.³⁵ Hz. Talha yaralandığında çevresinden yardım istemiş, kölelerinden biri onu bineğinin tergisine bindirerek Basra'da bir eve götürmüştü. Fakat çok kan kaybettiği için burada vefat etmiştir. Hz. Talha'nın altmış iki yaşında vefat ettiği kaydedilmiştir.³⁶

Cemel günü hakkında Haris b. Suveyd'in, *"Allah'a yemin olsun ki Cemel günü gibi bir gün görmedim. Onlar bizim göğsümüze mızrak sapladılar, biz de onların göğüslerine. Eğer yürüyen biri onlara basmak istese kesinlikle basabilirdi. Ben bugüne şahit olmamayı o kadar çok isterdim ki."* dediği nakledilir.³⁷ Savaşta çok sayıda kişinin öldüğünü gören Hz. Ali'nin de oğlu Hz. Hasan'a, *"Ey Hasan, keşke baban bundan yirmi sene önce ölmüş olsaydı."* dediği aktarılır.³⁸ İbn Hazm, İslam tarihinde onarılması mümkün olmayan bir yara açan Cemel Vak'ası'na orada öldürülen yirmi binden fazla Müslümanı söz konusu ederek değil, İslam toplumuna ayrıştırıcı bir özellik arzeden yaklaşımlar bakımından söz konusu etmektedir. Bu çerçevede onun bu ifadelerinin büyük oranda Ehl-i Sünnet bilginlerinin konuya yaklaşımları ile örtüştüğünü söylemek mümkündür.

³³ İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir**, çev. ed. Adnan Demircan, İstanbul, Siyer Yayınları, 2015, C:III, s.122-124.

³⁴ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.378.

³⁵ Şehristânî, **Milel ve Nihal**, s.37.

³⁶ İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakât**, C:III, s.252-255; Dineverî, **el-Ahbâr et-Tivâl**, s.200; Hayyât, **et-Târîh**, s.162-163; Taberî, **Tarih-i Taberî**, C:IV, s.28-30; İbn Kesîr, **el-Bidâye en-Nihâye**, C:VII, s.391.

³⁷ Hayyât, **et-Târîh**, s.166.

³⁸ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VII, s.389-390.

2.3. MUÂVİYE B. EBÛ SÜFYÂN VE SİFFİN SAVAŞI'NA İŞTİRAK EDENLER

İbn Hazm, Hz. Ali'ye karşı savaşanlar içerisinde ikinci grup olarak Muâviye b. Ebû Süfyân ve Sıffîn Savaşı'na katılanların durumlarını ele almaktadır. Bu grubu da Hz. Ali'nin imametinin yasallığı çerçevesinde incelediği görülmektedir. Onun Sıffîn Savaşı'nda ve Tahkim hadisesinde Hz. Ali'nin haklı olduğu görüşüne Şehristânî de katılmaktadır.³⁹ İslam mezheplerinin bu konu hakkındaki görüşleri ise şöyledir. Mu'tezile'nin çoğunluğu Sıffîn Savaşı'nda Hz. Ali'nin haklı, Muâviye tarafının ise haksız olduğu görüşüdedir. Fakat mezhep içerisinde farklı düşünceler de dile getirilmiştir. Vâsıl b. Ata, Cemel ve Sıffîn Savaşı'na katılanlardan hangi grup olduğu bilinmeksizin bir tarafın hatalı olduğunu kabul etmektedir. Ona göre hatalı olan grup, kesin olarak fasıktır ve şehadetleri kabul edilmez. Hz. Ali, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ona göre bu gruptandır. Amr b. Ubeyd de onunla aynı görüşü benimsemiştir.⁴⁰ Mezhep içerisinde bir isim olan Mutezili Kelamcı Câhız (v. 255/869) ise Hz. Ali'nin Tahkim'de ve Muâviye ile ilgili hadiselerde haklı olduğunu savunmuştur. *Risaletü'l-hakemeyn ve tasvibi Emiri'l-Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib fi fi'lihi* adlı risalesinde, Hz. Ali'nin Muâviye ile olan mücadelesinde Kur'an'a ve sünnete uygun hareket ettiğini ifade etmiştir.⁴¹ Ehl-i Sünnet uleması da Hz. Ali'nin Sıffîn'de Muâviye'ye karşı savaşmasında isabetli davrandığını kabul etmiştir.⁴² Hâricîler ise Hz. Ali'nin hakem tayinini kabul ettiği için Tahkim hadisesinden sonra küfre girdiğini söylemişlerdir.⁴³

İbn Hazm, ilk olarak Hz. Ali'nin Muâviye'ye karşı savaşma nedeni üzerinde önemle durur. Ona göre, Hz. Ali, Muâviye'ye karşı kendisine biat etmediği için savaşmamıştır. Çünkü Hz. Ali hilâfete geldiğinde hali hazırda sahabe içerisinde kendisine biat etmeyen bazı kimseler mevcuttu. Aralarında İbn Ömer'in de bulunduğu bu kişileri Hz. Ali, kendisine biat konusunda asla zorlamamıştı. Bu

³⁹ Şehristânî, **Milel ve Nihal**, s.16-19.

⁴⁰ Bağdadi, **Ehl-i Sünnet Akâidi**, s.87; Şehristânî, **Milel ve Nihal**, s.87-88; Üzümlü, "Sıffîn Savaşı", s.108.

⁴¹ Osman Aydın, **Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017, s.142-143.

⁴² Bağdadi, **Ehl-i Sünnet Akâidi**, s.327.

⁴³ Aydın, **Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset**, s.31-34.

kimselere müsaade ettiği gibi Muâviye'ye de izin vermekteydi. Fakat Muâviye, Şam'ın tamamında Hz. Ali'nin emirlerinin uygulanmasına karşı çıkıyordu. Ona göre, Hz. Ali'nin Muâviye ile savaşmasının en önemli nedeni, Muâviye'nin kendi kararlarını uygulamamasıydı.⁴⁴ Burada İbn Hazm'ın, “*Hz. Ali, Muaviye kendisine biat etmediği için ona karşı savaşmadı.*” ifadesi dikkat çekicidir. Çünkü biliyoruz ki Hz. Ali, kendisine biat etmeyenlere bir şey dememişti ama bunu toplumun huzurunu bozacak bir isyan faaliyetine götürecek pozisyonda davrananlara karşı silahlı mücadeleye kalkışmıştı; Cemel, Sıffin ve Hâricîler örneğinde olduğu gibi.

Bununla birlikte İbn Hazm'ın dikkat çektiği diğer bir konu ise Muâviye'nin Hz. Ali'nin kendisine itaat edilmesi vacip bir imam olduğu noktasında herhangi bir itirazının bulunmamasıdır. Ayrıca ona göre Muâviye, Hz. Ali'nin faziletini ve halifeliğini hiçbir zaman eleştirmemiştir. Bütün mesele Muâviye'nin, Hz. Osman'ın katillerinin yakalanıp cezalandırılması yönündeki görüşünü, Hz. Ali'ye biat etmekten daha ön bir sıraya koymuş olmasından ibarettir.⁴⁵

Nitekim Cemel Vak'ası'nın ardından Irak, İran, Horosan, Yemen, Yemame, Hicaz ve Mısır gibi pek çok bölgede insanlar Hz. Ali'ye biat ederken Şam bölgesinin valisi Muâviye b. Ebû Süfyân, biati kabul etmemiş ve onunla birlikte Şam ehli de Hz. Ali'ye biat etmek istememişti. Hz. Ali'nin Şam bölgesine vali olarak atadığı Sehl b. Huneyf, Şam'a doğru giderken Tebük'te Muâviye'nin adamları ile karşılaşmış, böylelikle Medine'ye geri dönmek zorunda kalmıştı. Hz. Ali, bu durum üzerine Muâviye'ye bir mektup yazarak kendisine biat etmesini emretmiş, fakat Muâviye Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması durumunu öncelemiş, bu sağlanmadığı takdirde kendisine biat etmeyeceğini belirtmişti.⁴⁶ Kaynaklarda Hz. Ali'nin, Muâviye'ye çok defa mektup gönderdiği fakat bu mektupların hiçbirine cevap alamadığı zikredilmektedir. Aktarılan bir rivayette, Hz. Ali'nin Muâviye'ye, Haccac b. Gaziye el-Ensarî ile bir mektup gönderdiği, Muâviye'nin ise iki tomar kâğıdı birbirine bağlayıp dürdüğü ve üzerilerine sadece besmele yazıp bir elçiyle Hz. Ali'ye gönderdiği ifade edilir. Hz. Ali, tomarı açtığında besmeleden başka hiçbir şey

⁴⁴ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.382.

⁴⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.384.

⁴⁶ Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ**, C:III, s.59; Demircan, **Ali-Muâviye Kavgası**, s.70-71.

yazmadığını görmüş ve adama geldiği yerde neler olduğunu sormuştur.⁴⁷ Elçi ise “*Ben geldiğim yerde kısıstan başka hiçbir şeye razı olmayan bir topluluk bırakıp geldim. Ben Şam’da Suriyelilerin cami minberine giydirdiği, altmış bin kişiyi ağlatan Hz. Osman’ın kanlı gömleğini bırakıp geldim.*” diye cevap vermişti. Bunun üzerine Hz. Ali, “*Hz. Osman’ın kanını benden mi istiyorlar? Ben Osman’a arka çıkmadım mı?*” diyerek hayret etmiştir.⁴⁸

Muâviye’nin Hz. Osman’ın intikamını almak konusunu Hz. Ali’ye biatin önüne geçirmesi hususu hakkında verilebilecek diğer bir örnek şudur: Hz. Osman’ın öldürülmesi hadisesinden sonra Numan b. Beşir (v. 64/684), Hz. Osman’ın kanlı gömleğini ve Hz. Osman’ın hanımı Nâile’nin, katillerin Hz. Osman’ı nasıl öldürdüğüne dair yazdığı mektubunu Şam’a göndermişti. Muâviye de mektup kendisine ulaştığında bunu insanlara okudu ve Şam mescidinin minberine Hz. Osman’ın kanlı gömleğini asarak insanlara gösterdi. Daha sonra ise onları Hz. Osman’ın kanının intikamını almaya davet etti. İnsanlar Hz. Osman’ın kanlı gömleğini görünce feryad edip ağladılar ve daha sonra Muâviye’yi emir kabul ederek ona biat ettiler.⁴⁹ Muâviye’nin kendisi gibi Hz. Osman’ın intikamını almak isteyen Cemel ehline katılmadığı, Cemel Vak’ası esnasında olaylara hiç müdahil olmadığı görülmektedir. Böyle yapmakla Hz. Ali’nin yıpranmasını beklediği ve Hz. Ali Kûfe’ye hareket ettikten sonra da kendisiyle savaşacağını anlayıp savaş hazırlıklarına başladığı yorumu yapılır.⁵⁰

Eş’arî ise Hz. Ali ile Muâviye ordusu arasında meydana gelen Sıffin Savaşı hakkında, kendi dönemine kadar farklı görüşler ortaya çıktığını ve bunların ihtilâflara neden olduğunu ifade eder. Daha sonra Hz. Ali ile Muâviye’nin Sıffin’de karşı karşıya gelmelerini, Hz. Ali’ye nispet ederek, “*Her iki ordunun kılıçları kırılıncaya, mızrakları parçalanıncaya, güçleri zayıflayıncaya ve dermanları kalmayıncaya*

⁴⁷ Dineverî, **el-Ahbâr et-Tıvâl**, s.193.

⁴⁸ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil fi’t-Tarih**, C:III, s.207-208; Halil İbrahim Bulut, “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları”, **İslam Araştırmaları**, S:11, Ocak-Haziran 2019, s.44.

⁴⁹ İbn Sa’d, **Kitâbü’t-Tabakât**, C:VI, s.24; İbn Kuteybe, **el-İmâme ve’s-Siyâse**, C:I, s.124-125; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil fi’t-Tarih**, C:III, s.284.

⁵⁰ Demircan, **Fitne-Kardeşlerin Savaşı**, s. 101; Hasan Yaşaroğlu, “Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muâviye b. Ebû Süfyân ve Hz. Osman’ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi”, **Turkish Studies**, S:8, 2013, s.4.

kadar onunla savaştı." ifadesini kullanır.⁵¹ Kaynaklarda da 9-10 Safer 37 (27-28 Temmuz 657) günü yaşanan şiddetli çarpışmaların cuma sabahına kadar sürdüğü, insanların ellerindeki oklar bitinceye, mızrakları kırılıncaya kadar savaştığı anlatılır. Bu geceye "Leyletü'l-Harîr" denmiştir. Eşter en-Nehaî sabah olunca savaş meydanının arkalarında kaldığını görmüş, zafere çok yaklaştıklarını anlamış, Şamlıları mağlup etme sınırına getirmiştir.⁵²

Eş'arî, bu durumdan kurtulma yolu olarak Amr b. el-Âs'ın, Muâviye'ye Mısır valiliğine karşılık Kûfe ordusunu yenmeyi mümkün kılacak çareyi önerdiğini söyler. Eş'arî, Amr b. el-Âs'ın tavsiyesine uyan Muâviye'nin büyük bir fırsat yakalaması üzerine şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır. Ona göre Amr, "*olacakları adeta ince bir perdenin arkasından görüyormuş gibi*" tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyeleri Muâviye'ye avantaj kazandırmış ve Ali b. Ebû Tâlib'in istememesine ve direnmesine rağmen Kûfe ehlinde bir grubun ısrarı ile hakeme müracaat etmeyi kabul etmek zorunda kalmıştır.⁵³

İbn Hazm, Muâviye hakkında şu değerlendirmelerde bulunur. Muâviye'nin Hz. Osman'ın kanını talep etme meselesinde, kendisini yaşça ve güç bakımından Hz. Osman'ın çocuklarından ve el-Hakem b. Ebu'l-As'ın çocuklarından daha çok hak sahibi gördüğünü ifade eder. Bu durumu Hayber'de kardeşi öldürülen Abdurrahman b. Sehl'e Hz. Peygamber'in, "*İşi senden yaşça büyük olana bırak!*" hadisiyle izah etmektedir. Hadis-i şerife göre Abdullah b. Sehl, Hayber'de şehit edilmiş⁵⁴, kardeşi Abdurrahman b. Sehl ise Abdullah'ın kanını talep etmişti. Hz. Peygamber de bunun üzerine Abdurrahman b. Sehl'e, "*İşi senden yaşça büyük olana bırak!*" diye buyurmuş, Hz. Peygamber'in ikazı ile Abdurrahman susmuş, bunun üzerine Abdurrahman b. Sehl'den yaşça daha büyük olan amcası İbn Mesud'un oğulları Mahisa ve Huveysa, katillerden hesap sormuşlardı.⁵⁵ İbn Hazm, Muâviye'nin Hz. Osman'ın kanını talep etme konusunda haklı olduğunu fakat kan talebini biatin önüne almakla hata ettiğini ifade etmektedir. Ona göre, Muâviye

⁵¹ Eş'arî, **Makâlât**, s. 42.

⁵² Dineverî, **el-Ahbâr et-Tivâl**, s.235-240; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, C:III, s.318-320; Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ**, C:III, s.111-112.

⁵³ Eş'arî, **Makâlât**, s. 44.

⁵⁴ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.516-517.

⁵⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.384.

içtihat ettiği için bir ecir kazanmıştır. Fakat içtihadında hata yapıp isabet edemediği için bir günahı yoktur. Nitekim Hz. Peygamber, içtihat edenlerin bir sevabının olduğunu, eğer içtihatlarında isabet ederlerse iki sevap kazanacaklarını bildirmiştir. İbn Hazm'a göre kan, namus, nesep, mal-mülk ve kanunlar hususunda içtihat edilmesini ve bu içtihatlarda hata yapılabileceğini mazur görenlerin Muâviye'ye karşı takındıkları tavır kabul edilemez. Leys, Ebû Hanîfe, Sevrî, Mâlik, eş-Şâfiî, Ahmed, Davud, İshak, Ebû Sevr, Züfer, Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan, el-Hasan b. Ziyad, İbnü'l-Kasım, Eşheb, İbnü'l-Macişûn ve Müzeni gibi kimseler bu durumu mübah görmüşlerdir. İbn Hazm bu konuyu şöyle örneklemektedir:

“Yukarıda ismi zikredilenlerden birisi, bir insanın kanını mübah görebilir, diğer ise onu haram kılabilir. Nitekim öldürmediği halde savaşıyor veya Lut kavminin amelini işleyen bir kimsenin durumu böyledir. Bunun dışında pek çok örnek vardır.”⁵⁶

Diğer taraftan Mu'tezile'nin meşhur âlim ve fakihlerinden Vasil ve Amr'ın ve Hâricîlerin fakihlerinin de benzer şekilde muamele ettiklerini ifade etmektedir. Fakat İbn Hazm onların bu durumu sahabe, fazilet sahibi, ilim sahibi, bazı konularda öncelik ve içtihat hakkı olan kimselerle sınırladıklarını söylemiş, oysa Muâviye'nin de kan talebinde fetva veren kimseler nasıl içtihat ettiyse, öyle içtihat ettiğini belirtmiştir. Örneğin fetva veren kimselerden bazıları sihirbazın öldürülmesini doğru bulurken, bazıları buna karşı çıkabilir veya bazı kimseler hür bir insanın bir köleyi öldürmesini uygun bulurken, bazıları bunu kabul etmeyebilir. İçtihat eden kimseler içinde, bir müminin bir kâfiri öldürdüğü sebebiyle öldürülmesine fetva verenlerin olabildiği gibi bunu doğru görmeyenlerin de olması mümkündür. Dolayısıyla İbn Hazm'ın asıl sorduğu soru, Muâviye ve Amr'ın yaptığı içtihatlarla zikredilen bu içtihatlar arasındaki farkın ne olduğu sorusudur.⁵⁷

İbn Hazm'a göre, yapması gerekeni yapmaktan imtina edip savaşmayı tercih eden bir kimseyle devlet başkanın savaşması zorunludur. Bu, onun adaletini ve faziletini etkilemediği gibi, fasık olmasına da neden olmaz. Zira bu kimse içtihat ettiği ve içtihadından hayır dilediği için zaten ödüllendirilmiştir. Muâviye'nin yanında Hz. Ali'nin durumundan bahseden İbn Hazm, Hz. Ali hakkında şunları ifade

⁵⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.384.

⁵⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.386.

etmiştir. Ona göre, Hz. Ali'nin imâmeti geçerlidir ve bu konuda o gerçek hak sahibidir. Dolayısıyla o, içtihadında isabet ettiği için iki ecire sahiptir. Aynı zamanda Muâviye de içtihat edip hata yaptığı için bir ecire sahiptir.⁵⁸ İbn Hazm'ın çok sivri dilli bir müellif olduğu, sevmediği, eleştirmek istediği kişileri acımasızca eleştirdiği bilinmektedir. Fakat buraya kadar anlatılanlarda onun Muâviye b. Ebû Süfyân için yumuşak bir dil kullandığı dikkat çekmektedir.

İbn Hazm Hâricîleri ise ayrı bir kategoride değerlendirmiştir. Hz. Peygamber'in bir hadis-i şerifinde, *“ümmetinden olan iki topluluk arasına fırlatılan ve iki topluluğun en hayırlılarını öldüren bir ok”* tan bahsettiğini, bu oku atanların ise Hz. Ali ve Muâviye ordusunda bulunan Hâricîler olduğunu söylemiştir. Bu topluluğu, Hz. Ali tarafının öldürdüğünü ve dolayısıyla bu topluluğun hakka daha yakın olduğunu ifade etmiştir. İbn Hazm ayrıca Ammâr b. Yâsir hakkında rivayet edilen, *“Ammâr'ı isyankâr bir topluluk öldürecektir.”* hadis-i şerifine de değinir.⁵⁹

Cemel ve Sıffin Savaşları'ndaki taraflar hakkında hükmün net olduğunu belirten İbn Hazm, hatalı bir müçtehidin hatasının farkına varmadan kendi görüşünü doğru kabul ederek Allah'ın rızasını istemesi durumunda asi bir kimse olacağını söyler. Ona göre, bu kimseye hatalı olduğunun farkında olmadığı için kısas ve savaş terketmesi halinde had cezası tatbik edilmez. Fakat hatasının farkında olan kişi için durum farklıdır. Bu kimse hatalı olduğunu bilerek savaştığı için, ona savaş ve kısas cezaları gerekir. Ayrıca bu kişi fasık ve dinden çıkmış bir kimse konumuna düşer. Böyle bir kimsenin müçtehit olarak kabul edilmesi mümkün değildir.⁶⁰ İbn Hazm bu görüşünü ise şu ayet-i kerimeyle ilişkilendirmektedir:

“Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah'ın emrine geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın; dönerlerse aralarındaki anlaşmazlığı adaletle çözüme bağlayın ve herkese hakkını verin. Allah hakkı yerine getirenleri sever.”⁶¹

Bu ayet-i kerimede Allah'ın bu kimseleri “asi müminler” olarak tanımladığını söyleyen İbn Hazm, onların birbirleriyle savaşma halinde de aslında birbirlerinin

⁵⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.386.

⁵⁹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.386.

⁶⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.388.

⁶¹ Hucûrat 49/9.

kardeşleri olduğunu vurgular. Allah'ın onları birbirleriyle savaşmalarından dolayı iman noksanlığı ve fasıklıkla nitelemediğini belirtir. Fakat yine de onların “isyan eden hatalı kimseler” olduğunu söyler. Ona göre, bu kimseler aslında birbirlerini öldürmek istememiştir fakat hatalarında aşırıya gitmişlerdir. Örneğin Ammâr b. Yâsir'in, Ebu'l-Âdiye tarafından öldürülmesi hadisesinde; Ebu'l-Âdiye asi bir kimse olmakla birlikte yorumda bulunan, içtihat eden bir kimse olduğu için içtihadında hatada bulunmasından dolayı bir ecir almıştır. İbn Hazm, Ammâr b. Yâsir'in öldürülmesiyle Hz. Osman'ın öldürülmesi arasındaki ayrımı ortaya koyarak, Hz. Osman'ı öldüren kişilerin içtihat etmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Çünkü ona göre onların içtihat etmesini gerektirecek bir durum söz konusu değildir. Zira Hz. Osman bir kimseyi öldürmemiş, uzaklaştırmamış; bir kimseyle savaşmamış, dinden dönmemiştir. Dolayısıyla Hz. Osman'ı öldürenler fasık katillerdir, kasıtlı olarak haksız bir biçimde kan akıtan kişilerdir.⁶²

İbn Hazm, bu meselede Hz. Ali'nin hak sahibi olduğunun görüldüğünü belirtmiş, Hz. Peygamber'in evlerde oturmanın daha iyi olduğu ve savaşın terk edilmesi gerektiği yönündeki hadislerinin ise doğru olanın ne olduğu konusunda tam bir kanaate sahip olamayan kimseler için olduğunu ifade etmiştir. Zira Kur'an'a göre, hakikat gün yüzüne çıktığı zaman, asi toplulukla ya da iki asi topluluksa ikisiyle de savaşmak farzdır. Dolayısıyla o, Kur'an-ı Kerim ile Hz. Peygamber'in kelamının kesinlikle çatışmayacağının altını çizerek.⁶³

Ayrıca Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katillerini bulma ve cezalandırma konusundaki sorumluluğuna da değinir. Hz. Osman'ın katilleri, Hz. Ali'nin “güç yetiremeyeceği kadar çok ve kalabalık”tır. Dolayısıyla bir müminden güç yetiremediği şeylerin düştüğü gibi, Hz. Ali'den de güç yetiremediği bu durum ondan düşmüştür. Bu manada, “Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyler hükümlü kılar.” ayet-i kerimesiyle⁶⁴, “Size bir hususu emrettiğimde, gücünüz imkânında onu yerine getiriniz.” hadis-i şerifini zikreder.⁶⁵

⁶² İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.388.

⁶³ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.390.

⁶⁴ Bakara 2/286.

⁶⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.390.

İbn Hazm'a göre, Muâviye Hz. Ali'ye biat etseydi, Hz. Ali'nin eli Hz. Osman'ın katillerini bulması konusunda güçlenmiş olurdu. Zira Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın katillerine karşı elini zayıflatan şey bizatihi Muâviye ile arasında olan ihtilâftı. Eğer bu ihtilâf ortadan kalksaydı Hz. Ali, Abdullah b. Habbâb'ın katillerini bulduğu gibi Hz. Osman'ın katillerini de bulur ve gerektiği gibi cezalandırırdı.⁶⁶

Muâviye'nin biatini geciktirmede Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e biatini ertelemesiyle teselli bulması konusunda ise bu örneğin kötü bir örnek olmadığını söyler ve Hz. Ali'nin başlangıçta Hz. Ebû Bekir'e biat etmediğini fakat daha sonra bu kararından vazgeçerek biat ettiğini belirtir. İbn Hazm'a göre Muâviye de böyle bir şey yapsaydı, isabetli davranmış olurdu. Böylelikle ayrı bir fırkada bulunmamış olup, biat etmekten çekinenleri de teşvik ederek onların da biat etmesini sağlardı.⁶⁷

Sonuç olarak baktığımızda, İbn Hazm'ın Sıffin Savaşı ve Muâviye'nin durumu konusunda yapmış olduğu değerlendirmelerde, akıllarda meydana gelen soruların tamamını ortadan kaldıramadığı dikkat çekmektedir. O, Cemel Vak'ası'nda olduğu gibi burada da Hz. Ali'yi haklı görmekte, fakat Muâviye'nin bu kararlı savaşını basit bir içtihad hatası olarak göstermektedir. Hz. Ali'nin yasal bir halife olmasına, hilafet merkezinin kararlarına uyması konusunda Muâviye'yi defalarca uyarmasına rağmen, Muâviye'nin Sıffin'de uzun süre Hz. Ali'ye karşı savaşması, pek çok masum Müslüman'ın kanının dökülmesine sebep olması, toplumda meydana gelen yaraların hemen kapatılamayacağı gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

⁶⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.392.

⁶⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.392.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂRİCÎLER

3. 1. HÂRİCİLER

Hiz. Ali'ye karşı savaşıanlar içerisinde inceleyeceğimiz son grup Hâricîlerdir. İbn Hazm'ın onlar hakkındaki değerlendirmelerine yer vermeden önce Hâricîlerin hangi isimlerle anıldıkları, ilk olarak ne zaman ortaya çıktıkları konusunda bilgi verilecektir.

3.1.1. Hâricîlik Adı

Hârici kelimesi, “h-r-c” kökünden gelmekte, sözlük anlamı olarak “bulunulan bir yerden veya durumdan dışarı çıkmak” anlamına gelmektedir. Hâricî ismi gerek İslam Tarihi gerek İslam Mezhepleri Tarihi'nde belirli bir fırkanın görüşlerini ifade etmektedir. Şehristânî, toplumun ittifakı üzere seçtiği devlet başkanına karşı ayaklanan kimselere Hâricî dendiğini ifade etmiştir.¹ “Hâricî” isminin ifade ettiği anlamlar; Hiz. Ali'nin saflarından çıkan ve ayrılan kimseler, Nisa suresinde belirtilen “Allah'a ve Peygamberine hicret edenler”² olarak kâfirlerin arasında ayrılan kimseler, Hiz. Ali'ye karşı çıkanlar ve kaadenin zıddına, cihada çıkan ve fiilen ona katılan kimseler olarak zikredilmiştir.³

Hâricîler, Havâric ismi dışında Harûriyye, Acârîde ve Mârikiyye gibi isimlerle de anılmaktadır.⁴ Bu isimlerden bazıları kendileri tarafından verilirken, bazıları ise muhalifleri tarafından onlara verilmiştir. Bu isimlerden ilki Mârîka'dır.⁵ Bu ismin Hiz. Peygamber'in, “*Ahir zamanda boş hayal peşinde koşacak türedi bir kavim gelecek, bunların okudukları Kur'an sadece hançerelerinde kalır daha ileri gitmez, böyle olduğu halde 'Bizden hayırlı kim vardır' diyerek okun yaydan fırlayıp çıkışı gibi dinden çıkacaklardır.*” hadis-i şerifinden hareketle onlara verildiğini belirtilir.⁶ Hâricîlerin Hiz. Ali'nin saflarında ayrıldıkları için bu adı aldıkları ifade edilmekle birlikte, el-Kalhâtî, Mârîka adının Hâricîlere Hiz. Ali'nin saflarından

¹ Şehristânî, **Milel ve Nihal: İslam Kelâmı ve Mezhepleri**, çev. Mustafa Öz, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2016, s.163.

² Nisa 4/100.

³ Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara, Sarkaç Yayınları, 2010, s.19.

⁴ Ebû Muhammed Osman el-İrakî, **el-Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z- Zandaka**, çev. Yaşar Kutluay, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962, s.12.

⁵ Adnan Demircan, **Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2015, s.32.

⁶ Ebû Muhammed Osman el-İrakî, **el-Fıraku'l-Müfterika**, s.11.

ayrılmaları sebebiyle verilemeyeceğini, bu isimle kastedilen kimselerin Hz. Peygamber'in ümmetinden çıkan kimseler olduklarını söylemiştir.⁷ Osman el-İrakî ise “ok gibi dinden çıkanlar” ifadesinin Harûriyye'yi ifade ettiğini, onun dışındakilerin ise Hâricîler olduğunu vurgular. “Dinden çıkmak” ile de kastedilenin imama itaat etmemek olduğunu ifade eder.⁸ Yine onlar için kullanılan Şurât ismi, “Şüphesiz Allah, mü'minlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır.” ayetindeki⁹ “nefislerini Allah'a satanlar” anlamından hareketle onlara verilmiştir. Tahkim Hadisesi'ni kabul etmedikleri için Muhakkime, Hz. Ali'nin saflarından ayrılıp Harûra'ya çekildikleri için ise onlara Harûriyye denmiştir.¹⁰ Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî Hâricîlerin, “okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkmak” anlamına gelen Mârîka ismi dışındaki isimlerin hepsini kabul ettiklerini belirtir.¹¹

3.1.2. Hâricîliğin Ortaya Çıkış Zamanı

Hâricîliğin ne zaman ortaya çıktığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hâricîliğin ortaya çıkışını Hz. Peygamber zamanına kadar götürenler olduğu gibi Hz. Osman zamanından başlatanlar da olmuştur.¹² Hz. Peygamber zamanından başlatanlar, Hâricîler'e verilen Mârîka adının Hz. Peygamber'in bir hadis-i şerifinden hareketle bu fırkaya verildiğini iddia etmiştir. Bazı kaynaklarda bu hadis-i şerifte zikredilen Zü'l-Huveysıra et-Temîmî adlı kişinin ilk Hâricî olduğu iddia edilerek Hâricîlerin ortaya çıkışı Hz. Peygamber zamanına kadar götürülmüştür. Bu kişinin Hurkûs b. Züheyr olduğu da ifade edilmektedir. Bahsi geçen hadis-i şerif şöyledir. Hz. Peygamber zamanında münafıkların liderlerinden olan Zü'l-Huveysıra et-Temîmî, Huneyn'de bir ganimet taksimi sırasında, Hz. Peygamber'in yapmış olduğu paylaştırmayı az bulup beğenmeyerek, “*Ey Muhammed*

⁷ Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)**, çev: Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, s. 198; el-Kalhâtî, **el-Keşf ve'l-beyân**, thk. Seyyide İsmail Kâşif, Uman, 1400/1980, C:II, s.416.

⁸ Ebü Muhammed Osman el-İrakî, **el-Fıraku'l-Müfterika**, s.11.

⁹ Bakara 2/207, Tevbe 9/111.

¹⁰ Eş'ârî, **Makâlât**, s.198.

¹¹ Eş'ârî, **Makâlât**, s.198.

¹² Halil İbrahim Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016, s.152; Demircan, **Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri**, s.64-65; Harun Yıldız, **Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2010, s.43.

adaletli davran, sen adil davranmıyorsun!” demiş, bunun üzerine Hz. Peygamber de “Ben adil davranmazsam, kim adil davranır?” diye cevap vermişti. Hz. Ömer’in, “Ey Allah’ın Rasûlü, müsaade et de şu münâfığın boynunu vurayım.” demesinin üzerine ise Hz. Peygamber ona izin vermeyerek, “Bu kişinin türünden öyle bir kavim türeyecek ki, sizler bunların namazı yanında kendi namazınızı, bunların oruçlarının yanında kendi orucunuzu ve bunların kıraati karşısında kendi kıraatinizi küçük ve önemsiz göreceksiniz.” buyurmuştur.¹³

Zü’l-Huveysıra et-Temîmî hakkındaki diğer bir rivayet ise şöyledir. Bir gün Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber’e gelerek, *“Ey Allah’ın Rasûlü, bir vadiden geçerken üstü başı temiz, huşû içerisinde namaz kılan birisini gördüm.”* demiş, Hz. Peygamber ise, *“Git, onu öldür.”* diye emretmiştir. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir adamı öldürmek için vadiye gitmiş fakat onu aynı hal üzere namaz kılarken görünce öldürmekten vazgeçmiştir. Daha sonra bu adamı öldürmek için Hz. Ömer de o vadiye gitmiş, fakat o da aynı sebepten öldürememiştir. Hz. Ali gittiğinde ise adam oradan ayrıldığı için onu vadide görememiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *“Bu ve bunun arkadaşları Kur’an’ı okurlar, fakat okudukları Kur’an hançerelerini geçmez. Bunlar okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkarlar ve ok gezine dönünceye kadar dinlerine dönmezler. Onları öldürün. Zira onlar yaratıkların en kötüleridir.”* buyurmuştur.¹⁴ İbn Abdirabbih ise *“Bu ümmetimde ortaya çıkan ilk bidattir. Eğer onu öldürseydiniz, ondan sonra iki kişi asla ihtilâf etmezdi. Kuşkusuz İsrailoğulları 72 fırkaya ayrıldı. Bu ümmet ise 73 fırkaya ayrılacak. Birisi hariç hepsi ateştedirler. O da cemaattir.”* olarak bu rivayeti aktarmıştır.¹⁵

Diğer bir yandan kaynaklarda, Hurkûs b. Züheyr’in Hz. Ömer zamanında Hürmüzân el-Fârisî üzerine gönderildiği, Sûk Ahvâz’ı fethettiği, Hz. Peygamber’in sahabîlerinden olduğu, Sıffin Savaşı’na Hz. Ali’nin yanında katıldığı fakat

¹³ İbn Hazm, **el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihal**, çev. Halil İbrahim Bulut, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017, C:II, s.1030; Şehristânî, **Milel ve Nihal**, s.35-36; İbn Kesir, **el-Bidâye ve’n-nihâye**, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994, C:VII, s.467; Mehmet Kubat, “Hâriciliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C:VI, S: 4, 2006, s.136-137.

¹⁴ Kubat, “Hâriciliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü”, s.138-139.

¹⁵ İbn Abdirabbih, **el-İkdü’l-Ferîd**, çev. Musa Kazım Yılmaz, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2021, s.266.

sonrasında ondan ayrılıp Hâricîlerden olduğu belirtilir.¹⁶ Hâricîliğin tarihini Hz. Osman döneminden başlatanlar arasında Montgomery Watt da bulunmaktadır. O, Hâricîlerin incelenmesi açısından Hz. Osman'ın vefatı döneminin önemli bir başlangıç olduğunu ifade eder. Hâricîlerin tahkime karşı çıkmalarının ilk merhalesinin Hz. Osman'ın ölümünün doğruluk veya yanlışlık açısından ele alınması gerektiği konusunda olduğunu, Hâricîlerin daha sonra bu hususu Hz. Ali ile Muâviye arasında gerçekleşen tahkim hadisesine de uyguladıklarını belirtir.¹⁷ Hz. Osman'a isyan edenler, Hz. Osman'ın Allah'ın hükümlerini uygulamadığı gerekçesiyle isyan etmişti ve her zaman Hz. Osman'ın katlinin meşru olduğunu dile getirmişlerdi.¹⁸

Hâricîlerin ne zaman ortaya çıktığı konusunda araştırmacıların genel kanaati ise onların Sıffın Savaşı'ndan sonra gerçekleşen Tahkim Hadisesi ile birlikte ortaya çıktıkları yönündedir. İbn Hazm da onların ne zaman ortaya çıktığı hususuna değinmemekle birlikte, Hz. Ali'ye karşı savaşılanları değerlendirirken, Tahkim hadisesi bağlamında Hâricîlerden söz etmiştir.

3.2. TAHKİM HADİSESİ

İbn Hazm, Hâricîleri ele almadan önce ilk olarak Tahkim hadisesine *el-Fasl*'da detaylı bir şekilde yer verir. Hz. Ali'nin hakem tayin etme konusundaki görüşünde haklı olduğunu ifade eder. Onun Hâricîleri, Hz. Ali'ye karşı savaşılan Cemel ehli ve Sıffın Savaşı'na iştirak edenlerden tamamen farklı değerlendirdiği öncelikle belirtilmelidir. Masumiyet sıralaması yapılırsa ilk sırayı Cemel ehli, ikinci sırayı içtihadında hata yaptığı için Muâviye ve üçüncü sırayı tamamen hatalı olan Hâricîler almaktadır. Sıffın Savaşı ile birlikte Hz. Ali'nin hilâfeti bazı bölgelerde tanınsa da Tahkim hadisesinden dolayı Muâviye'nin de gücü artmış, o da kendi halifeliğini ilan etmişti. Dolayısıyla hilâfet meselesi daha da çözümsüz bir hale gelirken diğer yandan Hz. Ali'nin saflarından, Tahkim kararına karşı çıkarak onun halifeliğini kabul etmeyen Hâricîler olarak isimlendirilen bir grup ortaya çıkmıştır.

¹⁶ İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VII, s.137, 287, 457; Demircan, **Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri**, s.63.

¹⁷ Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s.13.

¹⁸ Demircan, **Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri**, s.66.

Mehmet Dalkılıç, Hâricîlerin belirli bir zamanda ortaya çıkmış ve daha sonra etkinliğini kaybederek izleri silinmiş bir fırka olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmiş, bu fırkanın yalnızca belirli bir döneme hasredilmesinin büyük bir yanlış olduğunun altını çizmiştir. Nitekim ona göre Hâricîlik, “*siyasi hadiseleri dini bir kisveye büründürerek dini, kendi görüş ve düşüncelerine alet eden bir zihniyet*”tir. Dolayısıyla bu zihniyetin tezahürlerini günümüzde Müslümanlar arasında da gerek şahıs gerekse grup çatısı altında çok açık bir şekilde görmekteyiz. Bu anlayışın İbn Hazm tarafından da dikkatle incelendiğini belirten Dalkılıç, Endülüs Emevi Devleti’ne karşı hareket edilen bir dönemde, İbn Hazm’ın Hâricîlik zihniyetinin iyi bir şekilde analiz edilmesinin önem arz ettiğinin farkında olduğunu ifade etmiştir.¹⁹

İbn Hazm’ın görüşlerinden bahsetmeden önce Tahkim hadisesinden kısaca bahsetmek yararlı olacaktır. Bilindiği üzere, Amr b. el-Âs’ın önerisi üzerine Muâviye askerlerine, Mushafları mızrakların ucuna takarak yukarı kaldırmalarını emretti ve Hz. Ali tarafına Kur’an’ın iki taraf arasında hakem olmasını teklif etti.”²⁰ Mushafların mahiyeti hakkında Minkarî şu rivayeti aktarmaktadır:

“Herîr gecesinin sabahında Şamlıların safının önünde ordunun merkezinde Muâviye’nin karargâhı hizasında sancaklara benzer şeyler gördük. Hava iyice aydınlanınca mushafların mızraklara asıldığını gördük. Bunlar, askerlerin büyük mushaflarıydı. Üç tane mızrağı birbirine bağlamışlar ve üzerine mescidin büyük mushafını asmışlardı. Onu on kişi taşıyordu. Ebû Ca’fer ve Ebu’t-Tufeyl’in dediklerine göre Ali’yi yüz mushafı karşıladılar. Ordunun her bir kanadına iki yüz mushaf koymuşlardı. Toplamda beş yüz mushaf asılmıştı.”²¹

Dineverî ise ilk takılan mushafın Dimaşk’ın en büyük mushafı olduğunu, beş mızrağın ucuna takılarak beş kişi tarafından taşındığı kaydeder. Askerler, yanlarında bulunan diğer mushafları da mızrakların ucuna takarak sabah henüz hava alacakaranlıkken yola çıktılar. Iraklılar, Şamlılar’ın taşıdığı şeyi ilk gördüklerinde

¹⁹ Mehmet Dalkılıç, “İbn Hazm’a Göre Ali b. Ebî Tâlib ve Ona Karşı Savaşanların Durumu”, **Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, C:X, S:2, 2009, s.298-299.

²⁰ Eş’arî, **Makâlât**, s.44.

²¹ Minkarî, **Kitâbü Vak’ati Sıffin**, çev. Cemalettin Saylık, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017, s.405.

bayrak sandılar. Fakat hava aydınlanınca, dikkatli baktıklarında bayrak sandıkları şeyin mızraklara takılmış mushaflar olduğunu anladılar.²²

Hız. Ali tarafında Müslümanlardan bir kısmı Kur'an'ın hakemliğine icabet edilmesi gerektiğini düşündüler, bir kısmı ise bunun bir hile olduğunu anlayıp savaşımaya devam edilmesi gerektiğini savundular.²³ Irak halkı, Hız.Ali'yi hakem tayinini kabul etmesi hususunda zorladılar. Bunun üzerine Hız. Ali, tahkimi kabul etmek zorunda kaldı ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi hakem olarak tayin etti. Muâviye ve Şam halkı ise kendi taraflarının hakemi olarak Amr b. el-Âs'ı seçtiler. Fakat Hız. Ali'nin taraftarları bunun üzerine kendisine muhalefet ettiler. Eş'arî onların, *"Allah Teâlâ, 'O vakit bâgî olanla Allah'ın emrine dönünceye kadar kîtâl (mücadele) edin!'"*²⁴ buyuruyor; yoksa *"O azgınlarla tahkîme gidin"* demiyor. Eğer onlarla savaşımaya dönmez ve onların tahkîm teklifini kabul ettiğin için küfre girdiğini kabul etmezsen, sana karşı harp ilan eder ve seninle savaşıyoruz." dediklerini aktarır. Bunun üzerine Hız. Ali de *"İşin başında size karşı direndim; siz ise onların istedikleri şeyi kabul etmede direttiniz. Bunun üzerine onların isteklerini kabul ettik, onlara ahidler ve sözler verdik. Artık bizim ahde vefasızlık yapmamız câiz değildir."* demiştir.²⁵

Tahkim günü Hız. Ali ve Muâviye tarafı ve hakemler Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. el-Âs, ramazan ayında Dûmetü'l-Cendel'de bir karar vermek için bir araya geldiler.²⁶ Ebû Mûsa, Amr b. el-Âs ile konuştukları gibi bu işi Müslümanların şûrasına bıraktıklarını insanlara söyleyerek Hız. Ali ile Muâviye'nin bu görevden hal'edildiğini açıklamıştır. Müslümanların kimi isterlerse onu göreve getirebileceklerini belirttikten sonra, Amr b. el-Âs ayağa kalkarak Hız. Ali'yi görevden aldığını, Muâviye'yi görevde bıraktığını söylemiştir. Bunun üzerine

²² Ebû Hanife Dineverî, **el-Ahbâr et-Tivâl**, çev. Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul, Hivda Yayınevi, 2007, s.240- 241; Taberî, **Tarih-i Taberî**, trc. Faruk Görtunca, İstanbul, Sağlam Yayınevi, 2007, C:IV, s.45.

²³ İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir**, çev. ed. Adnan Demircan, İstanbul, Siyer Yayınları, 2015, s.33; Taberî, **Tarih-i Taberî**, C:IV, s.45; İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, çev. Cemalettin Saylık, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017, s.180-181 Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, C:I, s.44; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Bahar Yayınları, 1985, s.321; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, C:VII, s.438; Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ**, haz. Mahir İz, y.y., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s.112-113.

²⁴ Hucurât, 49/9.

²⁵ Eş'arî, **Makâlât**, s.44.

²⁶ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, C:VII, s.453; İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, C:I, s.189;

sahabeden Sa'd b. Ebû Vakkâs, İbn Abbas, İbn Ömer gibi kimseler Amr b. el-Âs'a ve onun tuzağına düştüğü için Ebû Mûsa'ya tepki göstermişlerdir.²⁷ Ebû Mûsâ el-Eş'arî ise bu hadiseden sonra mahcup bir şekilde Mekke'ye dönmüştür.²⁸

İbn Hazm'ın, Hâricîlerin Tahkim hadisesi sebebiyle Hz. Ali'nin saflarından ayrılmasının sebebini şöyle bildirdiğini görmekteyiz. Onlara göre, Hz. Ali, yüce Allah'ın dini hususunda bazı kimseleri hakem seçmiştir. Fakat yüce Allah, bu durumu, *“Hüküm yalnızca Allah'a aittir.”* ve *“Hakkında ayrılığa düştüğünüz herhangi bir şeyin hükmü Allah'a aittir.”* mealindeki sözlerle haram kılmıştır.²⁹

İbn Hazm, Hâricîlerin bu iddialarının asla doğru olmadığını, Hz. Ali'nin Allah'ın dini hususunda kimseyi hakem olarak seçmediğini söyler. Hz. Ali'nin yalnızca Allah'ın sözünü hakem olarak kabul ettiğini belirterek Hâricîlerin yanlışlarını birkaç noktada toplar. Bunlardan ilki, Hâricîlerin Hz. Ali'nin hakem tayin etme nedenini anlayamamalarıdır. Zira İbn Hazm Hz. Ali'nin, hakem tayin etmedeki asıl maksadının Kur'an'ın hüküm verdiği kimsenin onlar tarafından belirlenmesini sağlamak olduğunu söyler. O kalabalıkta insanların birbirini anlamasının zor olacağını, herkesin kendi görüşünü ortaya koyup konuşabilmesinin o ortamda mümkün olamayacağını belirtir. Hz. Ali de Ebû Mûsâ ve Amr b. el-Âs'ı, Kur'an'ın hükmüyle hareket ederek Hz. Ali ve Muâviye arasında bir karara varmaları ve her iki tarafın görüşlerini rahat bir şekilde tartışabilmeleri amacıyla hakem tayin etmek durumunda kalmıştı. Dolayısıyla ona göre Hz. Ali hem Kur'an'ın hükmüyle hareket etme hem de hakem tayinin de doğru olanı yapmıştır.³⁰

İbn Hazm'ın hakem tayinine ilişkin değindiği diğer bir nokta ise hakem tayini esnasında hiç kimsenin Hz. Ali'nin hakem tayin etmesine itiraz etmemesidir. Zikrettiğimiz gibi Hz. Ali'nin ordusu içerisinde birçok insan, Muâviye'nin çağrısına uyulması gerektiğini söylüyor, Kur'an'ın hakemliğini kabul etmesini Hz. Ali'ye ikaz

²⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, C:V, s.90-92.

²⁸ Dineverî, *el-Ahbâr et-Tivâl*, s.251-252; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, C:I, s.191-192; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C:VII, s.455-456.

²⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, C:III, s.368.

³⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, C:III, s.370.

ediyorlardı. Dolayısıyla daha sonradan Hâricîlerin, Hz. Ali'yi bunu kabul etmekle suçlaması oldukça ilginç bir durumdur.³¹

Bilindiği üzere Hz. Ali, Sıffin'den Kûfe'ye dönerken önemli bir sayıdaki topluluk kendisinden ayrılarak Harûra'ya gitmiştir.³² Hz. Ali'nin Hâricîleri bu halden vazgeçirmek için Abdullah b. Abbas'ı onlara gönderdiği kaynaklarda ifade edilmektedir. Hâricîler'in Abdullah b. Abbas'ı iyi bir şekilde karşıladığı ve ona ikramda bulundukları belirtilir. Abdullah b. Abbas onların bazılarında, "Uzun secdeden dolayı nasırlaşan alınlar, deve dizi gibi eller, üzerlerinde de yıkanmış gömlekler" gördüğü ifade edilir. Abdullah b. Abbas onlarla gerçekleştirdiği tartışmalar neticesinde, 2000 kişiyi bu halden vazgeçirmiş, 4000 kişi de orada kalmaya devam etmişti.³³ Ardından Hz. Ali de bizzat gidip onlarla görüşmüştür.³⁴ Daha sonra Hâricîler aralarında lider olarak Abdullah b. Vehb er-Râsıbî'yi, savaş emiri olarak Şebes b. Rıb'i et-Temîmî'yi ve namaz için imam olarak ise Abdullah b. el-Kevvâ' el-Yeşkerî'yi seçtiler.³⁵

3.3. ABDULLAH B. HABBÂB B. ERET'İN ÖLDÜRÜLMESİ

İbn Hazm, Hz. Ali'nin Hâricîlerle, onların Abdullah b. Habbâb'ı öldürdükleri zamana kadar savaşmadığını belirtir:

"Ali, Kûfe mescidinin minberinde iken, Hâricîler mescidin etrafında seslerini yükselterek, onun huzurunda 'Hüküm ancak Allah'ındır, Hüküm ancak Allah'ındır.' diyerek bağırıyorlardı. Bunun üzerine Ali (r.a.) onlara şöyle diyordu: 'Sizin bizim üzerimizde üç hakkınız vardır: [1]Sizleri camilerden men etmeyiz.[11]Fe'y gelirinden hakkınızı alıkoymayız.[111]Sizinle savaşmaya da başlamayız. (Bizimle savaşmadığınız sürece sizinle savaşmayız.)' Nitekim Ali, Abdullah b. Habbab'ı öldürdükleri ana kadar Hâricîlerle savaşmadı. Sonra bu olaya rağmen Ali onlarla yine savaşmadı, ta ki onları Abdullah b. Habbab'ın katillerini kendisine teslim etmeye davet etti. Onlar, 'Onu hepimiz birlikte öldürdük.' dedikleri zaman, işte o vakit onlarla savaştı."³⁶

³¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.370.

³² Yıldız, **Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi**, s.70-71.

³³ İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, s.250-252; Yıldız, **Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu**, s.73.

³⁴ Taberî, **Tarih-i Taberî**, C:IV, s. 48; Eş'arî, **Makâlât**, s.44; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, s.447-452.

³⁵ Yıldız, **Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu**, s.71.

³⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.382.

Kaynaklarda da, Hz. Ali'nin aslında 68000 kişilik orduyla Şam'a gitmeye hazırlanırken, Hâricîlerin insanlara nasıl zulmettiklerini haber aldığı, Abdullah b. Habbâb'ı ve hamile eşini nasıl katlettiklerini duyduğu ifade edilir. Bunun üzerine haberin doğruluğunu teyit etmek için Hz. Ali, Hâris b. Murre el-Abdî'yi elçi olarak onlara göndermiş, fakat Hâricîler Hâris b. Murre'yi de sebepsiz yere öldürmüştü. Durum bu haldeyken Hz. Ali, Muâviye'nin üzerine gitmenin doğru olmayacağını düşünerek Hâricîlerin üzerine hareket etmeye karar verdi.³⁷

Hâricîlerin Abdullah b. Habbâb ve eşini öldürmesi hadisesi ise şöyle zikredilir. Basra'ya giderken Hâricîler yolda, İslamiyet'i ilk kabul eden sahabilerden ve ilk muhacilerden olan Habbâb el-Eret'in³⁸ oğlu Abdullah ile karşılaştılar. Yanına gidip kim olduğunu ve Hz. Ali hakkında ne düşündüklerini sorduklarında, *"Ben, mümin bir kişiyim. Ali b. Ebû Tâlib, müminlerin emiri ve inananların ilkidir."* dedi. İsmi sorduklarında ise adının Abdullah b. Habbâb b. Eret olduğunu, babasının ise Hz. Peygamber'in sahabisi olduğunu söyledi. Hâricîler bu sefer de ondan babasının Hz. Peygamber'den duyduğu bir hadis-i şerifi aktarmasını istediler; bunun üzerine Abdullah b. Habbâb b. Eret de *"Babam bana Hz. Peygamber'in şöyle dediğini aktardı. Benden sonra bir fitne baş gösterecek. Kişinin kalbi bu fitne sebebiyle bedeni gibi ölür. Mümin olarak akşamlar ve kâfir olarak sabahlar."*³⁹ Hâricîler, Abdullah b. Habbâb'ın bu hadisi zikretmesi üzerine onu öldüreceklerini söylediler, eşiyle birlikte onları yakalayıp yanlarında götürdüler. Bu sırada yolda giderken rastladıkları bir hurma ağacından düşen hurmayı aralarından biri ağzına attı; fakat diğerleri helal olmadığını söyleyince yemeyi bıraktı. Daha sonra zımmî bir kimsenin domuzuna rast geldiler, bu domuzu öldürdüler. Yine aralarından biri bunun yanlış olduğunu söyleyince, gidip o kimsenin rızasını aldılar. En sonunda ise Abdullah b. Habbâb'ı, öldürdükleri domuzun yerine götürerek nehrin kenarında boğazladılar. Hamile olan karısını ise karnındaki bebekle birlikte öldürdüler.⁴⁰

³⁷ Yıldız, **Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi**, s.79.

³⁸ Yaşar Kandemir, "Habbâb b. Eret", **DİA**, C:XIV, 1996, s.340-341; Yıldız, **Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi**, s.79.

³⁹ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, C:I, s.202-203; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, s.461.

⁴⁰ İbn Kuteybe **el-İmâme ve's-Siyâse**, C:I, s.203; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, C:VII, s.461-462.

Daha sonra bir hurma ağacı almak üzere Hristiyan bir adamla pazarlık yapmaya çalıştılar. Adamın bu ağacı onlara parasız verebileceğini söylemesine rağmen, onlar bunu yalnızca parayla alabileceklerini söylediler. Hristiyan adam ise “*Ne acayip bir şey! Abdullah b. Habbâb gibi birisini öldürüyorsunuz da bizden bir ağacın meyvesini ancak parasıyla alıyorsunuz!*” diyerek hayret etmiştir.⁴¹ Bunun Hz. Ali, üzerine Hâricîler üzerine sefere çıktı ve Nehrevan’a geldi. Onlara, “*Dönün ve Abdullah b. Habbâb’ın katilini bize verin.*” dediğinde onlar, “*Hepimiz onu öldürdük ve kanında ortağız.*” dediler.⁴² Abdullah b. Habbâb’ı öldürenlerin Basra gurubu lideri olan Mi’sar Fedekî ve adamları olduğu belirtilir. İbadi kaynaklarında aktarılanlar, bu cinayetin onlarca da doğru kabul edilmediğini göstermektedir.⁴³

Nehrevan Savaşı’nda (9 Safer 38 / 17 Temmuz 658) Hâricîler’den Ferve b. Nevfel el-Eşcaî ve arkadaşları Hz. Ali ile savaşmak konusunda ellerinde kesin bir delilin olmadığını söyleyerek yanındaki beş yüz kişiyle birlikte savaş meydanından ayrıldı. Hz. Ali savaşta Hâricîlerden 2800 kişiyi öldürdü. Onların silah ve hayvanlarını da askerleri arasında bölüştürüldü.⁴⁴

3.4. HÂRİCÎLERİN ÖNE ÇIKAN VASIFLARI

İbn Hazm, Hâricîlerin temel görüşlerinin; “iman ve küfür, iman ve küfrün mâhiyeti, bu ikisiyle isimlendirilme hususu, vaîd ve imâmet” konusunda olduğunu söyler. Ona göre bir kimsenin Hâricî olarak isimlendirilmesi için, Tahkim’i reddetmesi, büyük günah işleyen kimseleri tekfir etmesi, zalim imama karşı isyan edilmesi gerektiğini ve büyük günah işleyenlerin sonsuza kadar cehennemde kalacağını kabul etmesi, imamın Kureyş dışından bir kimse olabileceği konusunda onlarla aynı görüşte olması gereklidir. İbn Hazm’ın mezhepleri ele alırken değerlendirme ölçütü, bir mezhebin Ehl-i Sünnet’e yakın olup olmaması üzerinedir. Hâricîler içerisinde de Ehl-i Sünnet’e en yakın grubun, Abdullah b. el-İbâzî’ye tabi

⁴¹ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, s.252-253.

⁴² İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, s.252.

⁴³ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s.79-80.

⁴⁴ Dineverî, *el-Ahbâr et-Tivâl*, s.261-262.

olanlar olduğunu, en uzak olan fırkanın ise Ezârika olduğunu bildirir.⁴⁵ Daha sonra sırasıyla Hâricîlerin öne çıkan özelliklerinden bahseder.

3.4.1. Ehl-i Kurra Olmaları

İbn Hazm'a göre Hâricîler, sürekli Kur'an'ı Kerim'den ayetler okuyan ancak ince veya felsefî düşünme yeteneği olmayan kimselerdir. Hz. Ali'nin Hâricîlerin kendi tarafından ayrılmasının üzerine öncesinde olduğu gibi neden Kur'an sesi duyamadığını sorduğunu, kurrânın kendilerinden ayrıldığı bilgisini aldığı ifade edilmiştir.⁴⁶ Bedevi asıllı kimseler oldukları için Hz. Peygamber'in sünnetine muhatap olamadan, onun inceliklerini kavrayamadan, ne ifade ettiğini düşünmeden Kur'an'ı okumuşlardı. Aynı zamanda onların içinde onları uyaracak, doğruları gösterecek Abdullah b. Mesud, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe, Ebû Mûsâ, Muaz b. Cebel, Ebu'd-Derda, İbn Abbas ve İbn Ömer taraflarından hiçbir fakih bulunmamaktaydı. İbn Hazm, yaşadığı dönemde de insanları doğru yola sevk edecek bilginlerin olmamasının yahut onlara imkân verilmemesinin Endülüs medeniyeti gibi büyük bir medeniyetin çöküşünü hızlandırdığının farkında olduğu için, insanları doğru yola iletecek âlimlerin toplumda bulunmasına büyük önem vermiştir. Dolayısıyla ona göre Hâricîler bu durumdan yoksun oldukları için fetvaların inceliklerini kavrayamamış, bu sebeple en küçük meselelerde bile birbirlerini tekfir etmekten çekinmemişlerdir.⁴⁷

3.4.2. Bilgisiz ve Aceleci Olmaları

Hâricîlerin bedevi kimseler olmaları, Hz. Peygamber'in sünnetine muhatap olamadan salt bir Kur'an ehli olmaları ve aralarında fakihlerden kimsenin bulunmaması, onların cahillik ve bilgisizliklerini açığa çıkartmıştır. İbn Hazm'a göre onlar bilgisiz olmasalardı, yirmi beş sene boyunca yanlarında bulundukları Ensar ve Muhacirin, Sakife gününde yönetimin Kureyş'e aitliği konusundaki kararını kabul ederlerdi. Onların yanlarında Hz. Peygamber'in emri yazılı halde bulunmakta ve

⁴⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.12-16.

⁴⁶ Yıldız, **Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu**, s.71.

⁴⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.370.

onlara Hz. Peygamber'in emrini ulaştıran kimseler herhangi bir eksik veya fazlalık yapmadan, hilâfetin Kureyş'ten devam edeceğini nakletmişlerdi.⁴⁸

3.4.3. Sığ Görüşlü Olmaları

İbn Hazm Hâricîlerin ince düşünceden yoksun, cahilliklerinin daha iyi anlaşılması açısından řu ayet-i kerimleri zikreder: *“Elbette içinizden, fetihten önce harcayan ve savaşanlar, daha sonra harcayıp savaşanlara eşit değildir. Onların derecesi, sonradan infak eden ve savaşanlardan daha yüksektir. Bununla beraber Allah hepsine de en güzel olanı vâdetmiştir. Allah'ın yaptıklarınızdan haberi vardır.”*⁴⁹ Hâricîlerin fetihten önce Allah yolunda harcayan ve savaşan Said b. Zeyd, Sa'd, İbn Ömer gibi kimselerden yüz çevirdiklerini, fetihten sonra da Allah yolunda harcayan ve savaşan sahabilerden uzak durduklarını söyler. Şeytanın onları Hz. Ali gibi bir sahabiye biat etmekten imtina edecek kadar kör ettiğini ifade eder.⁵⁰

3.4.4. Sahabeyi Terk Etmeleri

İbn Hazm'ın Hâricîlerin ashabın yolunu terk ettiklerine dair zikrettiği ayetler ise şöyledir: *“Muhammed, Allah'ın Resülüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler. Onların, rükû ve secde halinde, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün.”*⁵¹ anlamındaki ayet ile *“Şüphesiz Allah, (Hudeybiye'de) ağaç altında sana bîat ederlerken inananlardan hoşnut olmuştur. Gönüllerinde olanı bilmiş, onlara huzur, güven duygusu vermiş ve onlara yakın bir fetih ve elde edecekleri birçok ganimetler nasip etmiştir. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”* anlamındaki ayetlerdir.⁵² İbn Hazm'a göre Hâricîler, bu ayet-i kerimelerde bildirilen Allah'ın kalplerine huzur ve güven indirerek onlardan memnun olduğu, inkârcılara karşı sert ve kendi aralarında birbirlerine merhametli, Allah'ın rızasını gözeten ve Allah tarafından gönderilen Tevrat ve İncil'de övülen, yüzlerinde secde izi bulunan sahabeden yüz

⁴⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.370-372.

⁴⁹ Hadîd 57/10.

⁵⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.372.

⁵¹ Fetih 48/29.

⁵² Fetih 48/18.

çevirmişlerdir. Onlar, sahip oldukları sığ anlayış yüzünden hiçbir sahabiye biat etmemişlerdir.⁵³

3.4.5. Biat Edecekleri Kimse Konusunda Doğru Karar Verememeleri

İbn Hazm Hâricîlerin, sahabeye biat etmekten geri durdukları gibi, biat ettikleri kimseler konusunda da doğru bir karar veremediklerini belirtmiştir. Nitekim onlar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra peygamberlik iddiasında bulunan Secah isimli kimsenin arkadaşı olan Şeys b. Ribî'ye biat etmişlerdir. Fakat İbn Hazm, bu kişinin de Hâricîlerin nasıl bir sapkınlık içinde olduğunu gördükten sonra onlardan uzaklaştığını ifade eder. Ondan sonra Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi kendilerine imam olarak seçmişlerdir. Fakat İbn Hazm onun da sahabeden yahut fakihlerden bir kimse olmadığını, öncesinde Müslüman bir hayatının olmadığını ifade etmektedir.⁵⁴

3.4.6. Akıl ve Tahlil Yönünden Zayıf Olmaları

İbn Hazm Hâricîlerin tâbi olduğu kişilerden birinin de daha önce zikrettiğimiz Zü'l-Huveysıra et-Temîmî olduğuna dikkatleri çekmektedir.⁵⁵ Böyle bir kimseyi kendisine lider olarak seçen bu güruhun akıl ve anlayış eksikliğinin olmasının gayet tabii olduğunu söyler. Bu kimse, Hz. Peygamber'in ganimet dağıtım esnasında adaletsiz davrandığını iddia etmesiyle bilinmektedir. Daha sonra Hz. Peygamber bu kimse ve bu kimsenin önderlik yapacağı topluluk hakkında şunları söylemiştir: *“Bu kimsenin öyle arkadaşları vardır ki, herhangi biriniz kendi namazından onların namazı karşısında ve kendi orucunu onların orucu karşısında küçük görür. Onlar İslam dininden okun hedefi delip geçtiği gibi çıkarlar.”*⁵⁶ İbn Hazm bu kimsenin açıkça Hz. Peygamber'i haksızlıkla itham ettiğini ifade eder. Bu tavrıyla bu kişi, sayesinde doğru yola eriştiği Allah'ın dinini tanıdığı Hz. Peygamber'den kendisini daha muttaki olarak görmektedir. Daha ağır bir ifadeyle, Hz. Peygamber olmasaydı

⁵³ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.372-374.

⁵⁴ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.374.

⁵⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:II, s.1030; C:III, s.374.

⁵⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, C:III, s.374.

Zü'l-Huveysıra et-Temimi'nin hayvandan da daha aşağı bir varlık olacağını ifade etmiştir.⁵⁷

Bu bölümün konusu olan Hz. Ali örneğinde isyancılar ve eylemleri İbn Hazm'ın değerlendirmeleri çerçevesinde söz konusu edilmiştir. İlk asırdan itibaren yasal yönetime karşı isyanlar İslam bilim dallarında; İslam Hukuku, İslam Mezhepleri Tarihi, Kelam, İslam Tarihi ve Sosyoloji gibi bilim dallarında farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Çağdaş dönem araştırmacıları da konuyla yakından ilgilenmişlerdir. İslam Hukuku'nda isyan suçu "bağy" kavramıyla karşılığını bulduğunu ifade etmekle birlikte Müslüman topluluklarını siyasi ve sosyal açıdan olumsuz etkileyen bir suç olarak görülmüştür. İslam Mezhepleri Tarihçileri ve Kelamcılar ise özellikle Hz. Osman, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin gibi sahabeden devlet ricalinin ölümünde isyan suçu işlendiğini benimseyerek onları farklı kategorilere ayırarak eleştirmiştir. Bu çerçevede Hz. Ali dönemi isyanları veya yasal halifeye karşı savaşanlar arasında Hâricîler ayrı bir kategoride görülmüş ve en ağır ifadelerle eleştirilmiştir. Bu esnada halifenin isyancılara karşı verdiği mücadele ve uygulamaları başta Mezhepler Tarihçileri ve Kelamcılar olmak üzere İslam Hukukçuları'nın da referans kaynağı olmuştur. Bu nedenle konu İbn Hazm'a göre iki yönden önemlidir: Bir taraftan Hz. Ali'ye karşı savaşanların dindeki konumu, durumu ve suçun karışıklığının tespiti; diğer taraftan da Hz. Ali'nin isyancılara karşı verdiği mücaadele ve uygulamalarının şekli. Bu iki husus Müslüman bilginleri ciddi anlamda meşgul etmiştir. İbn Hazm da bu bilginlerin önde gelenlerinden biridir.

İbn Hazm, İslam Mezhepleri literatürü içinde farklı bir yazar olarak görülmüştür. Onun *el-Fasl* adlı eserine bakıldığında, geniş bir Mezhepler Tarihi perspektifine ve değerlendirmesine sahip olduğu anlaşılabacaktır. Bu yönüyle o, yaşadığı dönemden (384-456/994-1064) geriye doğru bakarak, bir tarih ve toplum tahliline girişmektedir. Kuşkusuz bir düşünürü çağının tanığı olarak görmek mümkündür. Bu yönüyle Endülüs'ün ihtişamlı günlerinin artık sona yaklaştığı ve Müslümanların derin kültür ve siyasal krizleri yaşamaya başladığı bir dönemde İbn Hazm, İslam'ın kendi dönemine kadar geçen -ki yaklaşık beş asırlık tarihini- dikkate

⁵⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, C:III, s.374.

olarak geniş bir analizle Endülüs toplumunun dağılması ve parçalanmasının önüne geçecek bir çözüm arayışına girmiştir.⁵⁸ Aynı yöntemle Hz. Ali dönemi olaylarını da değerlendirirken İbn Hazm sırasıyla Cemel Vak'ası, Siffin Savaşı ve Hâricîlerin isyanlarını toplumun birlik, bütünlük ve devletin bekası için eleştirel yöntemle söz konusu etmekte ve haklıyı haksızdan ayıracak çözüm önerileri sunmaktadır. Buradaki bütün amacı yanlış değerlendirmeler sonucu zamanında ve gelecekte İslam toplumlarının düzenini bozacak fikir ve eylemlere mani olmaktır.

İbn Hazm, Cemel, Siffin ve Hâricî isyanlarını ilk neslin dini anlayışı ve bunun sağladığı toplumsal bütünlüğün önündeki en büyük engel olarak ortaya çıkan siyasal ve toplumsal eksenli çatışmalar olarak görür. Onun doğru anlaşılması, bu noktanın tam olarak tebarüz etmesine bağlıdır. Onun öncelikli amacı; teknik sorunlar değildir. Gerçekte söz konusu isyanların İslam toplumuna hangi bakımdan sorun oluşturduğundan hareketle bir eleştirel yaklaşımı önemsemiştir. İslam'ı anlamak yerine onun önünde bir engel haline geldiğini düşündüğü olayları geniş bir tarihsel analizle değerlendirmeye girişir. Ancak çalışmamız geçerli nedenlerle, özel olarak İbn Hazm'ın Hz. Ali'ye karşı savaşanların durumları hakkındaki görüşlerinin sosyo-kültürel açıdan tahlil ve tespitiyle sınırlı tutulmuştur. Bununla birlikte İslam toplumunun erken dönemde içine düştüğü parçalanma ve fırkalaşma sürecinin onarılamaz sonuçlarının günümüz Müslümanlarına söyleyeceği çok şey olduğu bu sınırlı çalışma ile ortaya çıkarılmıştır.

İbn Hazm, kendi döneminden geriye doğru bakmak ve özellikle isyanlarla ilgili tespitlerde bulunmak suretiyle dönemin siyasal, toplumsal ve teolojik sorunlarına çare üretmeye çalışmıştır. Bu yüzden tıpkı diğer İslam bilginleri gibi İbn Hazm da isyan suçunu öncelikle yasal idarenin devamı ve toplumsal düzeninin korunması amacıyla devletin öz varlık menfaatlerini savunma çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu yüzden isyan suçunun teşekkülü, suçun faili ve mağduruyla yakından ilgilenmiş ve detaylı tahlillere girişmiştir. Faillerin ceza ehliyetini haiz Müslüman kimseler olması, güç ve kuvvete malik bir topluluk oluşturmaları ve kendilerince haklı gördükleri bir nedene dayanmalarının yanında temel

⁵⁸ Mesela bkz. Mehmet Dalkılıç, **İbn Hazm'a Göre İslam Mezhepleri**, s.13-16.

değerlendirme kriteri halifeye biat etme konusu olmuştur. Başka bir ifadeyle, Hz. Ali'ye karşı isyan edenleri onun halifeliğini kabul edenler ve etmeyenler şeklinde ayırma tabi tutarak değerlendirmiştir. Ayrıca isyan suçunun gerçek mağdurunu tespiti konusunda biat olayını esas almıştır.

İbn Hazm, yasal halifeye isyan suçunu, devletin işlevsel yapısıyla ilgili sebep ve sonuçları açısından toplumun tamamını etkileyen çok yönlü bir suç olarak görmektedir. Bu suçun her safhasının ayrı bir ceza veya karşılığının bulunduğunu bilmekle birlikte, hilafet makamının siyasi otorite olarak görülmemesi ve uyguladığı politikalar aleyhine düşünce oluşturma ve yayma faaliyetlerini temel sorun olarak kabul etmektedir. Bu yüzden o, siyasi amaçla hareket ederek hilafet makamını tanımayıp, isyancı grup oluşturma ve güç sağlamayı, suçların en büyük olarak görme eğilimindedir. Elbette kişilerin bir siyasi düşünce etrafında fikir birliği etme, bu fikri savunmak için kendilerine mekân edinme ve burada toplanma hakları vardır. Bunu en açık bir şekilde Harûriyyûn'a karşı göstermiş olduğu tavırla ortaya koymuştur. Ancak İbn Hazm, cebir ve şiddete yönelip fiilen çatışmaya girişmeyi, her bakımdan devlete karşı işlenmiş suç kapsamında saymıştır. Nitekim İslam Hukuku'nda da karşıt siyasi düşünce kapsamında grup oluşturup güç sağlayarak silahlı mücadeleye girişmek "bağy" kavramıyla ifade edilen isyan suçundan sayılmıştır. İbn Hazm tam da burada önemli bir ayrımın hilafet makamını tanımak ve tanımamakla ilgili olarak görür. Başka bir söyleyişle, İbn Hazm tarafından halifeye biat ettikten sonra onun bazı uygulamalarına karşı çıkmakla, halifeye biat etmeyi reddederek ona karşı savaşmak birbirinden ayrı kategorilerde değerlendirilmiştir. Yasal yönetimi ve onun icraatlarını benimsemeyenlerin kendi egemenliklerini tesise yönelmeleri ve bu amaçla silahlı çatışmalara girişmeleri birçok açıdan büyük suç oluşturmaktadır.

İbn Hazm, Cemel, Sıffin ve Hâricî isyanlarını bir taraftan yukarıdaki suçlar çerçevesinde değerlendirirken, diğer taraftan da yasal halifenin suçu bastırma girişimleri esnasındaki uygulamaları ve hakları bakımından değerlendirmiştir. İşlenen suçun siyasi olması ve isyancıların Müslüman olduğu düşünüldüğünde bu kişilere karşı sulh yollarının sonuna kadar aranması, savaşın Müslüman olan her iki taraftan da ölümlere sebep olacağı için resmi otorite için bir zorunluluktur. Bu nedenle savaş öncesi isyancılarla müzakere prensibinin işletilmesi, yaşama hakkının korunması bir

zorunluluktur ve Hz. Ali de daima bu yolu tercih etmiştir. İlk dönemde, bu suçu işleyenlere karşı söz konusu prensibin fazlasıyla uygulandığı görülmektedir –ki bu sayede toplumsal barışın tekrardan inşası mümkün olabilmektedir.

İbn Hazm, özellikle Hâricî isyanlarını söz konusu ettiğinde önemli bir hususa dikkatleri çekmiştir: İsyancıların iknası için tüm barış yollarının denenmesi esastır. Buna rağmen onların isyandan vazgeçmemeleri durumunda, halifeye asilere karşı kaçınılmaz olarak güç kullanma hakkı vermektedir. Zira masiyet emrolunmadıkça devlet başkanına itaat etmek her Müslüman birey için sosyal bir vecibedir. İbn Hazm, Hz. Ali'nin başlangıçta onların tamamını yok etme girişiminde bulunmamasının önemli bir gerekçesinin bulunduğunu hatırlatmaktadır. Ona göre isyancılara karşı, tamamını yok etmeye yönelik savaş taktikleri uygulamaktansa, hatadan dönmelerine fırsat veren çatışma kararlılığı içinde hareket etmek daha doğru bir uygulamadır. Ayrıca bu uygulama, çatışmaya katılmayan kadın, çocuk veya yaşlıların öldürülmesinin önüne geçecektir. Bu aynı zamanda barış ve merhametin esas alındığı İslam dinine ve savaş suçlarından uzak durulmasını isteyen Hz. Peygamber buyruklarına daha mutabık düşmektedir. İbn Hazm da Hz. Ali'nin halifeliği döneminde bütün bu incelikleri dikkate aldığı ve uygulamalarında bu esaslara riayet ettiğini bildirmektedir. Zira ona göre, esas olan isyancılarla yapılan savaşın amacı, onların taşkınlıklarını ve hukuksuz davranışlarını engellemek ve resmi otoriteye saygılı olmalarını sağlamaktır. Çünkü söz konusu edilen isyan suçu temelde siyasi sebebe dayalıdır ve suçun faili Müslümandır. İbn Hazm'ın dikkati çektiği başka bir husus ise isyancılara verilen destektir. Ona göre, hangi devirde olursa olsun isyancılara her türlü yardım ve destek sağlanması dini destekten yoksundur. Evrensel bir kural olarak suça, suçluya yardım ve yataklık suçtur. Bu durumu isyancıların Müslüman olması değiştirmez.

SONUÇ

İbn Hazm, Hz. Ali dönemi olaylarını imâmet-siyaset bağlamında değerlendirmiş, Müslümanlardan ona karşı savaşanları üç grupta söz konusu etmiştir. Bunlar sırasıyla Cemel ehli, Muâviye ve Hâricîler şeklinde sıralanabilir. Bunları en temelde iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci gruptakiler Hz. Ali'nin hilâfetini sorgulamadan Hz. Osman'ın katillerinin yakalanarak bir an önce cezalandırmasını istemekteydiler. Cemel ehli ve Sıffin Savaşı'na iştirak edenleri kapsayan bu gruptakiler İbn Hazm'a göre birbirinden farklı değerlendirilmelidir. Zira Cemel Ehli, Ali b. Ebû Tâlib'in hilâfetini asla sorgulamamış, onun imâmetini kabul etmiştir. Ayrıca bu kimseler, hiçbir zaman Hz. Ali'nin hilâfetini geçersiz saymamışlar ve yeni bir hilâfet ihdas etmemişlerdir. Bu yüzden halifenin gücünü kullanarak Hz. Osman'ın katillerini bir an önce yakalayıp, cezalandırılmasını temin etmek ve Müslümanlar içerisinde ortaya çıkan ihtilâfları nihayete erdirmek amacıyla Irak'a kadar gelmişlerdir. Dolayısıyla ona göre Cemel Vak'ası, yasal halifeye karşı bir isyan hareketi sayılamaz. Ancak yine de kan dökülmesine neden olduğu için tamamen masum bir olay olarak da görülemez. Aynı şekilde ona göre, Hz. Ali de Basra'ya savaşmak amacıyla değil, Hz. Osman'ın katillerini kendisinin de cezalandırmak istediğini ancak masum Müslüman kanının dökülmemesi için zamana ihtiyacı olduğunu Cemel ehline bildirmek amacıyla oraya gitmiştir. Ancak her iki tarafın da büyük bir kalabalık ile hatta Hz. Ali'nin hazır bir orduyla buluşma noktasına gelmesi daima soru işareti olarak zihinlerde yer etmiştir. Üstelik yirmi binden fazla Müslümanın bu vak'ada ölmesi toplumda derin yaralar açmıştır.

İkinci sırada incelediği grup, Sıffin Savaşı'na iştirak edenler ve Muâviye b. Ebû Süfyân'dır. Ona göre yasal bir halife olan Hz. Ali, Muâviye ile kendisine biat etmediği için değil, Şam'da hilâfet kararlarını uygulamadığı için savaşmıştır. Zira İbn Hazm'a göre, Muâviye hiçbir zaman Hz. Ali'nin hilâfetini eleştirmemiş, faziletini sorgulamamıştır. Onu eleştirdiği nokta ise Muâviye'nin, Hz. Osman'ın kanını talep etme konusunu Hz. Ali'ye biatinin önüne alarak sıralama hatası yapmasıdır. İbn Hazm, Muâviye'nin bu içtihadında hata ettiğini ancak buna rağmen İslam hukuk kuralları çerçevesinde, içtihadında isabet edemediği için bir ecir

kazandığını belirtir. Ona göre eğer Muâviye, Hz. Ali'ye biat etme konusunu öne alsaydı ve hilafet kararlarını Şam'da uygulaysaydı, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması noktasında Hz. Ali'nin elini güçlendirmiş olurdu. Cemel ehli ile Sıffin Savaşı'na iştirak edenleri özellikle de Muâviye'yi, Hz. Ali'nin halifeliğini sorgulamadıkları ve yerine başka bir halife seçme girişiminde bulunmadıkları gerekçesiyle hata eden Müslümanlar arasında görmektedir. Ancak Sıffin Savaşı ve Muâviye'nin durumlarını değerlendirirken zihinlerde oluşan bütün soru işaretlerini ortadan kaldıramadığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Hz. Ali'nin yasal ve resmi biat almış bir halife olmasına ve Muâviye'yi defalarca hilafet merkezinin kararlarına uymaya davet etmesine rağmen uzun süren bir savaşın taraftarı olması, masum Müslüman kanının dökülmesine neden olması açısından toplumda açtığı yaraların kolay kapatılamayacağı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bu kararlı savaş İbn Hazm'ın basit bir içtihad hatası olarak göstermek girişimi, Hz. Ali ve temsil ettiği hilafet makamı için büyük bir haksızlık olur düşüncesine neden olmuştur. Kaldı ki İbn Hazm, Cemel Vak'ası'nda olduğu gibi Sıffin Savaşı'nda da Hz. Ali'yi haklı görmektedir.

İbn Hazm, Hz. Ali'ye karşı savaşanlar arasında üçüncü sırada Hâricîleri saymaktadır. Bu grupta yer alanları, ilk ikisinden tamamen farklı bir metotla değerlendirmektedir. Hâricîleri değerlendirirken ortaya koyduğu görüş ve dayandığı delillerin ilk iki grup hakkında yaptığı değerlendirmelerden daha tutarlı olduğunu söylememiz mümkündür. Ona göre, Hâricîler ortaya koydukları tavırlarda yasal halifeye isyan ederek yeni bir halife seçme girişiminde bulunmuşlardır. Bu durum nassa tamamen aykırılık içerdiği için haksız ve yanlıştır. Ona göre Hâricîler, görünüşte dini bir kisve altında ayaklansalar da temelinde siyasi nedenler saklıdır. Hâricîlerin kullanmaya çalıştıkları hiçbir nass, yasal halifeye karşı savaşmayı haklı göstermez. Hâricîleri her bakımdan hatalı gören İbn Hazm, bu zihniyetin girdiği her toplumda sorun üreteceğinin, toplumu çürütceğinin ve birbirine düşman gruplar oluşturacağını farkındadır. Bu durum özellikle Endülüs'ün birlik ve beraberliğe her zamankinden daha fazla muhtaç olduğu bir dönemde Endülüslü Müslümanlar arasında yayılmaya başlaması ve Memâlik sürecinin başlaması, İbn Hazm'ın Hâricîlik zihniyetini ağır bir şekilde eleştirmesine neden olmuştur. Hâricîlerin seçilmiş halifeye karşı isyanları, ana kitleden ayrılıp Harûra'ya çekilmeleri ile

Endülüs'te resmi idareye karşı başkaldırıp kendi idaresini ilan eden il valilerinin tavrını bir ve aynı görmüştür. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı İbn Hazm'ın Hâricîlere karşı yaptığı eleştirilerin oldukça sert olduğu görülmektedir. Hâricîleri yasal halifeyi kabul etmedikleri, yerine başka bir halife seçme girişiminde bulundukları, isyanlar çıkarıp toplumu böldükleri, Müslümanları tekfir edip; malını, canını ve ırzını helal gördükleri için yasal halife Hz. Ali'ye karşı savaşan ilk iki gruptan ayrı tutmuş ve onları “bağy” çerçevesinde değerlendirmiştir.

Hâricîlerin uyumsuzluğa, isyancılığa ve tekfirciliğe yönelten olumsuz vasıflarını da söz konusu etmiştir. Özellikle onların Ehl-i Kur'an olmalarını, bedevi asıllı oldukları için Hz. Peygamber'in sünnetine muhatap olmadan inceliklerini kavrayamadan Kur'an'ı okuduklarını söylemektedir. Hâricîlerin sapkınlıklara düşmelerinin veya yanlış karar vermelerinin temel nedeninin, Hâricîler arasında onları uyaracak bir fakihin bulunmaması olarak belirtir. Onların bilgisiz, aceleci ve sığ görüşlü kimseler olduğunu; bu nedenle sahabeden yüz çevirip onlara biat etmediklerini ifade eder. Ona göre Hâricîler, biat edecekleri kimseleri de doğru bir şekilde seçememişlerdir. İbn Hazm buna örnek olarak Hâricîlerin lideri Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi verir. Zü'l-Huveysıra et-Temimi'nin Hz. Peygamber'e ganimet dağıtımını esnasında söylediği sözü de hatırlatarak Hâricîlerin akıl, düşünce, mantık ve tahlil yönünden zayıf kimseler olduğunu belirtir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Nasır b. Hamed:

İbn Hazm ve Mevkıfuhu mine'l-ilâhiyât, Mekke, Câmîatü Ümmi'l-kurâ, 1406/1986.

Ahmet Cevdet Paşa:

Dört Büyük Halife Devri, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2015.

Kısas-ı Enbiyâ, haz. Mahir İz, y.y., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Ağırakça, Ahmed:

Hz. Osman, İstanbul, Beyan Yayınları, 1984.

Akalın, Adnan:

İslam Hukukunda Devlete İsyan Suçu, İstanbul, Fecr Yayınları, 2017.

Akarsu, Murat:

Kabile Bürokrasisi Ve Hz. Osman: Katline Sessiz Kalınan Halife, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Algül, Hüseyin:

İslâm Tarihi, İstanbul, Gonca Yayınevi, 1986.

Apak, Adem:

“Hz. Ali’nin Siyasi Kişiliği”, **Hayatı Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali**

Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri, Bursa, 8-10 Ekim 2004, s.29-50.

Apaydın, Yunus:

“İbn Hazm”, **DİA**, C:XX, 1999, s.39-52.

Avcı, Casim:

“Hilâfet”, **DİA**, C:XVII, 1988, s.539-546.

Aydınlı, Osman:

Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Bağdadi, Ebû Mansûr Abdu'l-Kahir b. Tâhir b. Muhammed Temimi Abdülkahir:

Ehl-i Sünnet Akâidi, çev. Ömer Aydın, İstanbul, İşaret Yayınları, 2016.

Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.

Bakır, Abdülhalık:

“Sosyal ve Kültürel Hayatta Hz. Ali”, **Hz. Ali Sempozyum Bildirileri**, İzmir, Tibyan Yayıncılık, 24-25 Ekim 2007.

Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir:

Ensâbü'l-eşrâf, nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî, Beyrut, Daru'l-Fikr,

1417/1996.

Bozkurt, Emrah:

“Hâricîlikte İmâmet Anlayışı”,
Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
**Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü**, İzmir, 2019.

Bulut, Halil İbrahim:

İslam Mezhepleri Tarihi, Ankara,
Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,
2016.

“Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak
Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları”,
İslam Araştırmaları, S:11, Ocak-
Haziran 2019, s.42-54.

Câhiz, Ebû Osmân:

Resâiü'l-Câhiz, thk. Abdüsselam
Muhammed Harun, Beyrut, Dâru'l-
Ceyl, t.y.

Çağrııcı, Mustafa v.d.:

Kur'an Yolu Tefsiri, Diyanet İşleri
Başkanlığı Yayınları, 2020.

Çayır, Mücahit:

“İslam Mezheplerinde Tefaduliyet
Tartışması: İbn Hazm Örneği”,
Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, İstanbul, 2020.

Dâbbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre:

Buğyetu'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehl-i Endelüs, thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kahire-Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989.

Dalkılıç, Mehmet:

“İbn Hazm’a Göre Ali b. Ebî Tâlib ve Ona Karşı Savaşanların Durumu”, **Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, C:X, No:2, 2009, s.294-319.

“İbn Hazm'a Göre Şîa”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S:14, 2006.

“İbn Hazm’ın İslam Mezheplerini Sınıflandırmadaki Metodu ve Gâliye”, **Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu**, Bursa, 26-28 Ekim 2007, s.271-316.

“İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S:10, 2004, s. 75-118.

“İslam Tarihi'nde Nifak Hareketleri”, **Diyanet Aylık Dergi**, Ankara, 2017.

Demir, Halis:

“Meşruiyet Açısından Hz. Osman’ın Öldürülmesinin İncelenmesi”,

**Kahramanmaraş Sütçü İmam
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dergisi**, 2008, C: 6, S: 11, s. 77-119.

Demircan, Adnan:

Ali-Muâviye Kavgası, İstanbul, Beyan Yayınları, 2017.

Fitne-Kardeşlerin Savaşı, İstanbul, Beyan Yayınları, 2017.

Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, İstanbul, Beyan Yayınları, 2015.

**Hz. Ali'nin Hilâfet Hakkı
Meselesinde Gadîr-i Humm Olayı**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1996.

Dertli, Osman:

“Mezhepsel Kırılmaların Başlangıç Noktası Olarak Hz. Osman Dönemi”,
**Gerilim ve Çatışma Arasında
Mezhep -Mezhep Sosyolojisi-**, 2017, s. 103-123.

Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b.
Venend:

el-Ahbâr et-Tıvâl, çev. Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul, Hivda Yayınevi, 2007.

Ebû Nuaym el-İsfahânî:

Kitâbü'l-İmâme ve'r-red 'ale'r-Râfiza, Medine, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1987.

Ebu Zehra, Muhammed:

İbn Hazm, çev. Osman Keskiöğlu, Ercan Gündüz, İstanbul, Buruc Yayınları, 1996.

el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn:

el-Gıyâsî (Ğıyasü'l-ümem fi'litiyâsi'z-zulem), nşr. Mustafa Hilmî-Fuâd Abdülmü'min, İskenderiyye, 1979.

el-İrakî, Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen:

el-Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zandaka, çev. Yaşar Kutluay, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962.

Erkocaaslan, Recep:

Benî Mustalik Gazvesi ve İfk Olayı, Ankara, Araştırma Yayınları, 2016.

Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl:

el-İbâne ve Usûlü Ehl-i Sünnet, çev. Razaman Biçer, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2010.

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-Musallîn, haz. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları,

2019.

Fıġlalı, Ethem Ruhi:

“Cemel Vak’ası”, **DİA**, C:VII, 1993, s.320-321.

İmâmiyye Şîası, Ankara, Selçuk Yayınları, 1984.

“Hâricîler”, **DİA**, C: XVI, 1997, s.169-175.

“Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C:XXII, S:1, 1978.

İmam Ali, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Firûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir
Muhammed b. Ya’kûb:

Mecdüddîn **Kâmûsi’l-Muhît**, thk. Mekteb Tahkîku’t-turâs fî muesseseti’r-risâle, Dimaşk, 1998.

Gaziz, Akhmetov:

“İbn Hazm'ın Mezhepler Tarihindeki Yeri Ve El-Fisal Adlı Eserinde Mezhepleri Ele Alış Yöntemi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

.

Gümüşoğlu, Hasan:

İslam'da İmâmet ve Hilâfet, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2017.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr:

et-Târîh, çev. Ömer Sabuncu, Mehmet Sabuncu, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Hatalmış, Ali:

“İslam Tarihi’nde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman’ın Şehit Edilmesi”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2017, S: 37, s. 183-208.

Hayyât, Ebü’l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân:

el-İntisâr, çev. Yüksel Macit, İstanbul, Endülüs Yayınları, 2018.

İbn Abdirabbih:

el-İkdü’l-Ferîd, çev. Musa Kazım Yılmaz, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2021.

İbn Beşküvâl, Ebü’l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes’ûd b. Mûsâ:

es-Sıla, thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut, Dâru’l-Kitâbi’l-Mısırî, Kahire-Dâru’l-Kitâbi’l-Lübnânî, 1410/1989.

İbn Hacer, el-Askalânî:

Lisânu’l-Mîzân, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrut, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1423/2002.

el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe, Beyrut,

Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn **Mukaddime**, çev. Halil Kendir, Abdurrahmân b. Muhammed: İstanbul, Yenişafak Yayınları, 2004.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn **Vefeyâtü'l A'yân**, thk. Dr. İhsan Ahmed b. Muhammed: Abbas, Beyrut, Dâru Sâdir, 1398/1978.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed **ed-Dürre fi mâ yecibu i'tikâduhu**, b. Said el-Endelüsî: tkh. Abdülhak et-Türkmani, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2009.

el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal, çev. Halil İbrahim Bulut, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, t.y.

el-Muhallâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-Mücellâ bi'l-ihtisâr, thk. Hasan Abdülmennan, Amman, Beytü'l-Efkari'-Devliyye, 2003.

et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık, çev.

İbrahim Çapak, Yusuf Arıkaner, İstanbul, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

İlmü'l-keîâm alâ mezhebi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a, çev. Murat Serdar, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2018.

Tavku'l-Hamâme, çev. Mahmut Kanık, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.

el-Usul ve'l-Furu', thk. Abdülhak et-Türkmani, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2011.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik:

Sîreti İbn-i Hişam Tercemesi, çev. Hasan Ege, İstanbul, Kahraman Yayınları, 2006.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr:

el-Bidâye ve'n-nihâye, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim:

el-İmâme ve's-Siyâse, çev. Cemalettin Saylık, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn

Lisânü'l-'Arab, Beyrut, Daru Sâdır,

Muhammed b. Mükerrerem:

t.y.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed:

el-Kâmil fi't-Tarih, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Bahar Yayınları, 1985.

Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1433/2012.

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed:

el-İhâtâ fî ahhâri Gırnata, thk. Muhammed Abdullah İnan, Kahire, t.y.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd:

Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir, çev. ed. Adnan Demircan, İstanbul, Siyer Yayınları, 2015.

İbrahim Medkûr, v.d.:

el-Mu'cemu'l-Vasît, Kahire, Mektebetü's-Şurûkid-Devliyye, 2004.

Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî:

el-Keşf ve'l-beyân, thk. Seyyide İsmail Kâşif, Uman, 1400/1980.

Kandemir, Yaşar:

“Alî”, **DİA**, C:II, 1989, s.375-378.

“Habbâb b. Eret”, **DİA**, C:XIV, 1996, s.340-341.

Kaplan, Muhammed Ragıp:

“Vâsıl b. Atâ ve Sahabe Dönemi Siyasi Olaylarından Hz. Osman’ın Öldürülmesi ile Cemel Savaşını Değerlendirme Biçimi”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, 2019, C: XI, S:23, s. 395-412.

Kubat, Mehmet:

İslam Mezhepleri Tarihi, İstanbul, Kitap Dünyası Yayınları, 2017.

“Hâricîliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C:VI, No:4, 2006, s.116-151.

Kummî, Sa’d b. Abdullah; Nevbahtî, Ebû Muhammed:

Şîi Fırkalar: Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak, çev. Sabri Hizmetli, vd., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2020.

Kutlu, Sönmez:

Mezhepler Tarihine Giriş, İstanbul, Dem Yayınları, 2016.

Minkarî, Ebü'l-Fazl Nasr b. Müzâhim b.

Kitâbü Vak‘ati Sıffîn, ter. Cemalettin

- Seyyâr: Saylık, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Muhammed Ebu Leyle: “Bir Düşünür ve Münekkit Olarak İbn Hazm”, **Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu**, Bursa, 26-28 Ekim 2007, s.81-102.
- Mütercim Asım Efendi: **el-Okyânusü'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**, ed.Mustafa Koç, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd: **el-Hûrû'l-în**, nşr. Kemâl Mustafa, Beyrut, Dâru'l-Âzâl, 1985.
- Onat, Hasan: “Şiî İmâmet Nazariyesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C:XXXII, No:1, 1991.
- Onat, Hasan vd.: **İslam Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018.
- Önal, Ramazan: “Hz. Osman Şehadetinden Sorumlu Tutulan Sahabiler ve Bu Olaydan Sonra Akıbetleri”, **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, 2019, C: XI, S: 25, s. 1300-1317.

Öner, Abdülkerim:

“Hz. Ali’nin İlmi Şahsiyeti”,
Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Elazığ, 2011.

Öz, Mustafa; İlhan, Avni:

“İmâmet”, **DİA**, C: XXII, 2000, s.201-
203.

Öz, Mustafa:

**Mezhepler Tarihi ve Terimleri
Sözlüğü**, İstanbul, Ensar Yayınları,
2012.

Özdemir, Mehmet:

“İbn Hazm’ın Yaşadığı Endülüs”,
**Uluslararası Katılımlı İbn Hazm
Sempozyumu**, Bursa, 26-28 Ekim
2007, s.29-59.

Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih,
Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı
Yayınları, 2017.

Endülüs, İstanbul, İSAM Yayınları,
2014.

**Endülüs Müslümanları Kültür ve
Medeniyet**, Ankara, Türkiye Diyanet
Vakfı Yayınları, 2020.

Özkan, Mustafa:

“Emevi İktidarının İşleyişinde Biat

Kavramına Yüklenen Anlam ve Biatın Fonksiyonu”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008/1, C:VII, S:13, s.113-128.

“Hz. Ali Dönemi Siyasi ve Fıkhi Gelişmelerin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi”, **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S:1, s.84-103.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal:

Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yayınları, 2012.

Sancaklı, Saffet:

“Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile Olan İlişkilerin Önemi ve Analizi”, **Hiz. Ali Sempozyum Bildirileri**, İzmir, Tıbyan Yayıncılık, 24-25 Ekim 2007.

Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdulkerim:

Milel ve Nihal: İslam Kelâmı ve Mezhepleri, çev. Mustafa Öz, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2016.

Şerîf er-Radî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyin b. Mûsâ b. Muhammed:

Nehcü'l-belâğâ, çev. Adnan Demircan, İstanbul, Beyan Yayınları, 2006.

Şeyh Sadûk:

Risâletü'l-İ'tikadâtü'l-İmâmiyye (Şî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları), çev.

Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, Ankara
Üniversitesi Yayınları, 1978.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr: **Tarih-i Taberî**, trc. Faruk Gürtunca,
İstanbul, Sağlam Yayınevi, 2007.

Teftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer: **Makâsıdu’l-Kelâm fî ‘akâidi’l-İslâm**,
çev. İrfan Eybil, İstanbul, Türkiye
Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Yayınları, 2019.

Türcan, Galip: “İbn Hazm’a Göre Ehl-i Sünnet
Kavramının İçeriği”, Milet ve Nihal,
Yıl 2009, C:VI, S:3, 81-95.

Ülkü, Hayati: **Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam
Tarihi**, İstanbul, Çile Yayınevi, 1982.

Üzüm, İlyas: “Sıffın Savaşı”, **DİA**, C: XXXVII,
2009, s.108-109.

Watt, Montgomery: **İslam Düşüncesi’nin Teşekkül Devri**,
çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara,
Sarkaç Yayınları, 2010.

Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, Ebû **Mu‘cemü’l-üdebâ’irşâdü’l-erîb ilâ
ma‘rifeti’l-edîb**, thk. Doktor İhsan
Abbas, Beyrut, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî,
1993.

Yekta, Abdullah:

“İbn Hazm'ın İtikadi Mezhepleri Tasnif Ve Tenkit Metodu”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2020.

Yıldız, Harun:

Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi, Ankara, Araştırma Yayınları, 2010.

Yiğit, İsmail:

“Osman”, **DİA**, C: XXXIII, 2007, s.438-443.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân:

Siyeru a 'lâmi'n-nübelâ, thk. Şuayb el-Arnaût, Hüseyin Esad, Beyrut, Müessesetü'r-Risale Naşirun, 1405/1985.